

प्रकृते: नियमः

• वसुधेन्द्र एस.

वि जयनगरसाम्राज्ये नरहरिः नाम कश्चित्
ग्रामीणः निवसति स्म । सः वनं गत्वा
बहुकालं यावत् तपः कृतवान् । तस्य तपसा सन्तुष्टः
देव नरहरेः पुरतः प्रत्यक्षः अभवत् । देवः नरहरिम्
उद्दिश्य - “भक्त ! अहं भवतः तपसा सन्तुष्टः
अस्मि । एतानि त्रीणि फलानि स्वीकरोतु । भवान्
फलं खादन् मनसि यत् चिन्तयति तत् सिद्धं
भविष्यति । शुभं भवतु” इति उक्त्वा त्रीणि फलानि
दत्त्वा अदृश्यः अभवत् । नरहरिः सन्तोषेण फलानि
स्वीकृत्य गृहम् आगतवान् ।

गृहस्य पुरतः द्वारे एव स्थित्वा नरहरेः पत्नी
क्षीरविक्रेत्र्या सह कलह कुर्वती आसीत् । अतः
नरहरिः तु गृहस्य पुरतः जायमानं कोलाहलं दृष्ट्वा
‘जगति जलम् अस्ति इति कारणात् एव एषा अस्मान्

वश्यति । अतः ‘जगति विद्यामानं जलं सर्वं क्षीरं
भवतु’ इति मनसि एव चिन्तयन् एकं फलं
खादितवान् । नरहरिः यदा फलं खादितवान् तस्मिन्
एव क्षणे जगति सर्वत्र परिवर्तनम् आरब्धम् । नदी,
समुद्रः, कूपः - इत्यादीनां जलं सर्वं क्षीरमयम्
अभवत् । देवालये देवाय समर्पिते नारिकेले अपि
जलस्य स्थाने क्षीरम् एव आसीत् । जनाः रोदनं
कुर्वन्ति चेत् अपि नेत्राभ्याम् अश्रूणां स्थाने क्षीरम्
एव आगच्छति स्म । तस्मिन् एव दिने वृष्टिः
आगता । किन्तु जलबिन्दूनां स्थाने क्षीरबिन्दवः एव
पतिताः । सस्य, लता, वृक्षः - इत्यादीनां पर्णानाम्
उपरि क्षीरबिन्दवः एव तुषारः इव स्थिताः आसन् ।
जनाः यथेष्टं क्षीरं पीतवन्तः । क्षीरेण पायसम् अपि
कृत्वा खादितवन्तः । सन्तुष्टाः ते नरहरि बहुधा
श्लाघितवन्तः ।

प्रातःकालः जातः । जनाः मुखं प्रक्षालयितुं
गतवन्तः । किन्तु ते ‘जलं सर्वं क्षीररूपेण परिवर्तितम्
अस्ति’ इति स्मृतवन्तः । क्षीरेणैव ते मुखप्रक्षालनं,
स्नानं च कृतवन्तः । किन्तु ततः शुद्धिः तु न जाता,
प्रत्युत मालिन्यं प्रवृद्धम् । भूमौ पादः स्थापितः चेत्
क्षीरकारणतः स्खलनं भवति स्म । मार्गे गमनागमनम्
एव क्लेशकरम् आसीत् । गृहिणीनां परिस्थितिः तु
शोचनीया आसीत् । भोजनसमये तु क्षीरस्य पानं
कस्यापि तृप्तये न अभवत् । सायङ्कालसमये सर्वे
जनाः वातावरणस्य वैपरीत्यं ज्ञातवन्तः । नरहरेः
कारणात् एव एषा समस्या उद्भूता अस्ति इति
चिन्तयित्वा सर्वे अपि नरहरेः गृहम् आगतवन्तः ।
‘सर्वत्र जलं यथा भवेत् तथा करोतु कृपया’ इति तं
प्रार्थितवन्तः ।

नरहरिः जनानां समस्यां ज्ञात्वा ‘जगति जलस्य
आवश्यकता एव अत्याधिका अस्ति’ इति मत्त्वा पुनः
एकवारं ‘जगति विद्यामानं क्षीरं सर्वं जलमयं भवतु’

इति वदन् द्वितीयं फलं खादितवान् । सर्वे जनाः
सन्तोषेण गृहं गतवन्तः । आतृप्ति जलं पीतवन्तः ।
गृहस्य स्वच्छतां कृतवन्तः । आकाशात् पुनः वृष्टिः
अपि पतिता ।

किन्तु पुनः अन्या समस्या उद्भूता । लघुशिशवः
बालाः च क्षीरार्थं रोदनम् आरब्धवन्तः । सर्वत्रापि
क्षीरस्य स्थाने जलम् एव दृश्यते स्म । धेनोः ऊर्धसः
अपि जलम् एव आगतम् । जनाः पुनः वैपरीत्यम्
अवगतवन्तः । पुनः सर्वेऽपि नरहरेः गृहं गत्वा तं
प्रार्थितवन्तः यत् कथञ्चित् प्रकृतेः वैपरीत्यं सम्यक्
करोतु इति । 'यदि भवान् परिवर्तनं न करोति तर्हि
भवन्तं मारयामः' इति नरहरि भायितवन्तः अपि ।

जनानां कोपं दृष्ट्वा नरहरिः भीतः । स्वस्य

बाल मोदिनी

कारणतः जातायाः दुरवस्थायाः परिणामः अपि तेन
अवगतः । अतः सः जगति जलक्षीरयोः स्थितिः
पूर्ववत् एव भवतु' इति चिन्तयन् तृतीयं फलं
खादितवान् । जगत् पूर्ववत् अभवत् । जनाः
सन्तोषेण गृहं गतवन्तः ।

श्रेष्ठता गुणेन, न जन्मना

•(सं) कोकड वेङ्कटरमणभट्टः

म हर्षे: कण्वस्य त्रयः पुत्राः आसन् -

विशोकः, नाभागः, वेदातिथिश्चेति ।
विशोकः नाभागः च असुरकन्यायां जातौ ।
वेदातिथिः तु न तथा ।

वेदातिथिः चिन्तयति स्म - 'अहं
सद्वंशजातः । मम माता उच्चकुलीया । अतः
अहम् एव श्रेष्ठः । अहम् एव गरीयान् । तौ
उभौ अपि असुरपुत्रौ । अतः एव अधमौ'
इति । एवं चिन्तयतः तस्य दुरभिमानः
प्रवृद्धः । आकण्ठं भोजनं, व्यर्थतया अटनं च
तस्य कार्यम् आसीत् । 'वाममार्गम् आश्रित्य
वा येनकेनचित् क्रमेण मया प्रसिद्धपुरुषेण
भवितव्यम्' इति सः चिन्तयति स्म ।

एवम् एव दिनानि गतानि । त्रयः अपि
सहोदराः प्रौढाः जाताः । एकदा वेदातिथिः

विना कारणं विशोकेन सह कलहार्थं प्रवृत्तः । सः विशोकं निन्दितवान् - “भवान् नीचकुलजातायाः पुत्रः । अतः एव अधमः । भवतः न काऽपि योग्यता । तथापि भवान् आत्मानं श्रेष्ठं मन्यते” इति ।

एतत् श्रुत्वा अपि विशोकः उद्विग्नः न जातः । सः शान्तस्वरेण उक्तवान् - “अग्रज ! ‘अहम् एव श्रेष्ठः’ इति भावः मयि किञ्चिदपि नास्ति । तत्रापि अग्रजस्य पुरतः मया किमर्थं वा श्रेष्ठता प्रदर्श्येत ? भवान् मत्तः ज्येष्ठः । अनुजस्य मम एवं निन्दनम् उचितं न खलु ?” इति ।

“हुम् । नीचकुलजायाः पुत्रं भवन्तं सहोदरं भावयितुं लज्जाम् अनुभवामि अहम् । अतः ‘अग्रज !’ इति मां न सम्बोध्यतु भवान्” इति गर्वेण उक्तवान् वेदातिथिः ।

“अग्रज ! अस्माकं पिता अभिन्नः । एवं स्थिते आवयोः सहोदरत्वं कुतो वा न स्यात् ? मम तु भाति - भवतः चिन्तनम् अयुक्तम् इति । कृपया भवान् स्वचिन्तनं व्यवहारं च परिष्करोतु । अन्यथा कुलस्य अपकीर्तिः भवेत् । मातापित्रोः महती व्यथा स्यात्” इति विनयेन उक्तवान् विशोकः ।

“किं माम् एव उपदिशति भवान् ! धिक् भवन्तम् । एषोऽहं भवतः जिह्वां विदारयिष्यामि...”

इति कोपेन गर्जितवान् वेदातिथिः ।

तथापि विशोकः शान्ततया मौनेन स्थितवान् आसीत् । तस्य मौनम् असहमानः वेदातिथिः पुनः उक्तवान् - “किमर्थं पाषाणखण्डः इव मौनेन तिष्ठति भवान् ? अथवा नीचकुलजायाः पुत्राः अन्यथा कथं वा व्यवहरेयुः ? न वेदाधिकारः भवतां, न काऽपि विशिष्टयोग्यता वा । भवतः मुखस्य दर्शनम् अपि अमङ्गलकरम् । अतः इतः

निर्गच्छतु तावत्” इति ।

एतस्मात् नितरां खिन्नः विशोकः उक्तवान् - “किं व्यर्थजल्पनेन ? ‘अहम् एव श्रेष्ठः’ इति भवान् चिन्तयति । मम न काऽपि योग्यता इत्यस्ति भवतः भावः । अतः ‘कः श्रेष्ठः’ इत्येतत् प्रमाणितं भवतु इदानीम् एव । अत्रैव अग्निवेदिकां रचयाव । तदुपरि उभावपि सञ्चराव । यस्य पादः अग्निस्पर्शेन दग्धः न भवति सः एव श्रेष्ठः इति अङ्गीकरवाव” इति ।

वेदातिथिः एतत् अङ्गीकृतवान् । ततः अग्निवेदिका सिद्धा । आदौ विशोकः एव अग्निवेदिकायाः उपरि सञ्चारं कृतवान् । तेन अणुमात्रेण अपि पीडा न प्राप्ता । ततः वेदातिथिः अग्निवेदिकायां पादौ स्थापितवान् । तस्य पादौ क्षणमात्रेण दग्धौ । आक्रोशनं कुर्वन् सः ततः बहिः आगत्य विशोकं बहुधा निन्दित्वा - “भवान् उच्चकुलीयः न । अतः एव अग्निः भवतः स्पर्शं कर्तुं न इष्टवान् । अन्ने: जुगुप्साकारणतः एव भवान् रक्षितः अभवत्” इति उक्तवान् ।

अनन्तरं वेदातिथे: अपेक्षायाः अनुगुणं जलस्य उपरि सञ्चारस्य परीक्षा प्रवृत्ता । अत्रापि वेदातिथिः एव पराजयं प्राप्तवान् ।

तृतीया स्पर्धा एवं निर्णीता - ‘यः अधिकाः गाः स्वसमीपम् आक्रम्युम् अहंति सः एव श्रेष्ठः’ इति ।

आदौ वेदातिथिः प्रयत्नं कृतवान् । विविधशब्दैः सः गाः आहूतवान् । एका अपि गौः तत्समीपं न आगता । अनन्तरं विशोकः मधुरस्वरेण सस्वरं सामगानं कृतवान् । ततः प्रीताः गावः समूहरूपेण तत्समीपम् आगताः ।

एतत् दृष्टा वेदातिथिः लज्जितः अभवत् । यः विद्यया गुणेन च उत्तमः भवति सः एव श्रेष्ठः । जन्मना कोऽपि श्रेष्ठः न भवति’ इति सः अवगतवान् ।

शिरःकम्पनात् समस्या

* रूपा. वी

पुरातनकाले सर्पणां कर्णः भवति स्म ।
तेषां श्रवणशक्तिः अपि आसीत् ।
एकदा भगवान् विष्णुः सर्पराजस्य
अनन्तनागस्य उपरि शयनं कुर्वन् आसीत् ।
तदा महर्षिः नारदः भगवतः विष्णुः स्तुतिं
कुर्वन् तत्र आगतः । भगवतः विष्णोः
स्तुतिं श्रुत्वा भक्तस्य अनन्तस्य मनः
प्रसन्नम् अभवत् । प्रसन्नताकारणतः
अनन्तः सर्वं विस्मृत्य आत्मनः शिरः
कम्पितवान् । अनन्तस्य शिरःकम्पनेन
सम्पूर्णा पृथिवी कम्पमाना जाता । एतस्मात्
कारणात् भीता भूदेवी भगवतः विष्णोः
समीपम् आगतवती ।

विष्णोः समीपम् आगत्य भूदेवी उक्तवती -
“भगवन् !, सर्पराजस्य अनन्तस्य उपरि एव भवान्
शयनं करोति । अहम् अपि एतस्य शिरसि एव
उपविष्टा अस्मि । स्तुतिं कुर्वन् यदा भवतः दर्शनाय
महर्षिः नारदः आगच्छति तदा भवतः स्तुतिं श्रुत्वा
एषः अनन्तः आनन्दमग्नः भूत्वा शिरः कम्पयति ।
यदि अनन्तः एतादृशं शिरःकम्पनं निरन्तरं करोति
तर्हि भूतले स्थितानां जनानां महत् कष्टं भविष्यति ।
एतस्याः समस्यायाः समाधानं भवान् एव कर्तुं
शक्नोति” इति ।

एतत् श्रुत्वा विष्णुः सर्पराजानम् अनन्तं पृष्ठवान् -
“किं भोः अनन्त ! एतत् सर्वं सत्यं किल ?” इति ।

“भगवन् ! इदं सत्यमेव । किन्तु मया एतत् सर्वम्
आज्ञात्वा क्रियते । भवतः स्तुतिं श्रुत्वा अहम्
आनन्दमग्नः भवामि । तस्मिन् क्षणे मया किं क्रियते
इति तु न जायते एव” इति अनन्तः भगवन्तं विष्णुम्
उक्तवान् ।

सर्वं ज्ञात्वा विष्णुः चिन्तामग्नः जातः - ‘किं

करणीयम्’ इति । ‘मम स्तुतिं न करोतु इति नारदं
वकुं न शक्नोमि । यतः मम नामः जपं विना सः
एकक्षणम् अपि जीवितुं न शक्नोति’ इति विष्णुः
चिन्तितवान् ।

अन्ते सः नारदम् एव आहूय स्वसमस्याम्
उक्तवान् । द्वौ अपि मिलित्वा निर्णीतवन्तौ यत्
अनन्तस्य श्रवणशक्तिः नाशनीया इति । अनन्तः यदा
एतं विषयं ज्ञातवान् तदा सः विष्णुम् उक्तवान् -
“अहं भवतः नाम अश्रुत्वा एकं निमेषम् अपि
जीवितुं न शक्नोमि” इति ।

अन्ते देवी लक्ष्मीः अनन्तस्य सान्त्मनम् एवं
कृतवती - “इतःपरं भूलोके विष्णुस्तुतिः अधिका
भविष्यति । तदा भूमौ किञ्चित् चलनं दृश्यते । तदा
भवान् विष्णुस्तुतेः अनुभवं स्पर्शज्ञानद्वारा ज्ञातुं
शक्नोति । यत् कर्णेन भवता ज्ञायते स्म तत् इतः परं
स्पर्शद्वारा ज्ञातुं भवतः सामर्थ्यं भविष्यति” इति ।

एतत् अनन्तः अङ्गीकृतवान् । अतः एव इदानीं
सर्पणां कर्णः न भवति ।

●●

बाल मोदिनी

क स्मिंश्चित् राज्ये कश्चित् राजा शासनं करोति स्म । सः अनुचितप्रकारेण प्रजाभ्यः धनम् अर्जयति स्म । एवम् अर्जितेन धनेन सः वैभवोपेतं विलासमयं जीवनं यापयति स्म । राज्ञः एतादृशम् आचरणं दृष्ट्वा राज्यस्य प्रजाः खिन्नाः जाताः आसन् ।

एकदा तत् राज्यं कश्चित् महात्मा आगतः । राजा महात्मानं यथोचितं सत्कृत्य प्रार्थितवान् - “महात्मन्, कतिचन दिनानि राजभवने एव वासं कृत्वा भवान् अस्मान् अनुगृह्णातु” इति ।

महात्मा राज्ञः अनुरोधपूर्णवचनम् अङ्गीकृत्य ‘कानिचन दिनानि राजभवने एव वासः करणीयः’, इति निश्चितवान् । महात्मने प्रतिदिनं विशिष्टं भोजनं दीयते स्म । सेवकैः प्रतिदिनं तस्य सेवा शुश्रूषा च क्रियते स्म । महात्मा आनन्देन राजभवने स्थितवान् ।

एकदा महाराजी स्नानगृहं प्रति स्नातुं गतवती आसीत् । स्नानगृहात् आगमनसमये सा स्वस्य मुक्ताहारं तत्रैव विस्मृत्य आगतवती । किञ्चित्-कालानन्तरं महात्मा अपि स्नानगृहं प्रति स्नातुं गतवान् । सः स्नानगृहे मुक्ताहारं दृष्ट्वान् । तं दृष्ट्वा महात्मा चिन्तितवान् - ‘एतं मुक्ताहारं सम्प्राप्य अहम् आजीवनं सुखेन जीवितुं शक्नोमि । किमर्थं मया प्रतिदिनं भिक्षाटनं करणीयम् ?’ इति ।

एवं विचिन्त्य सः तं मुक्ताहारं स्वीकृत्य राजभवनात् निर्गतवान् ।

ततः निर्गतः सः वनाभिमुखः अभवत् । आदिनं चलित्वा रात्रौ वने एकत्र सुरक्षिते स्थले सः विश्रामं कृतवान् । प्रातः उत्थाय प्रातर्विधिं समाप्य सः यदा उपविष्ट्वान् तदा पूर्वदिने स्वेन कृतस्य कार्यस्य विषये तस्य मनसि चिन्तनम् आरब्धम् आसीत् । सहसा तस्य विचारः परिवर्तितः जातः । यथाशीघ्रं ततः सः मुक्ताहारं प्रत्यर्पयितुं निश्चितवान् अतः सः राजभवनं

• उमाशङ्कर सुनीलः

गतवान् । तत्र राज्ञः पुरतः स्थित्वा स्वस्य अपराधम् अङ्गीकृत्य राजे मुक्ताहारं समर्पितवान् । ‘महां यथोचितं दण्डं ददातु कृपया’ इति महाराजं प्रार्थितवान् च ।

महात्मनः इदं परिवर्तनं दृष्ट्वा राज्ञः आश्वर्यम् अभवत् । सः महात्मानं पृष्ठवान् - “भोः महात्मन्, प्रथमं तु भवान् मुक्ताहारं चोरयित्वा इतः निर्गतवान् आसीत् । पुनः हारं प्रत्यर्पयितुं दण्डं प्राप्नुं च किमर्थम् अत्र आगतवान् ?” इति ।

‘सर्वम् अन्नस्य प्रभावः । मानवाः यादृशां अन्नं खादन्ति तादशी एव भवति बुद्धिः अपि । अहं कतिचन-दिनेभ्यः अनैतिकप्रकारेण अर्जितस्य भवतः अन्नस्य सेवनं कुर्वन् आसम् । तादृशस्य अनैतिकस्य

अञ्जानुसारिणी बुद्धिः

अन्नस्य खादनतः मम आचारे विचारे च अपि
असमीकृतः प्रभावः उत्पन्नः आसीत् । अतः एव
अहं महाराज्याः मुक्ताहारं चोरितवान् । इतः
निर्गमनानन्तरम् अन्नत्यम् अन्नम् उदरात् यदा निर्गतं
तदा मम पूर्वतनः विचारः पुनः स्फुरितः । स्वच्छः
विचारः यदा स्फुरितः तदा अहम् एतं मुक्ताहारं भवते
समर्पयितुं, कृतस्य अपराधस्य निमित्तं दण्डं स्वीकर्तुं

च अत्र आगतवान्” इति सविनयं निवेदितवान्
महात्मा ।

महात्मनः इदं वचनं श्रुत्वा राजा महात्मानं सादरं
विमोचितवान् । स्वयमपि ततः आरब्ध
अनैतिकमार्गेण धनार्जनं परित्यक्तवान् । दीर्घकालं
यावत् च तत् राज्यम् उत्तमप्रकारेण परिपालितवान्
च ।

मोक्षार्थम् इहलोके यत्नः

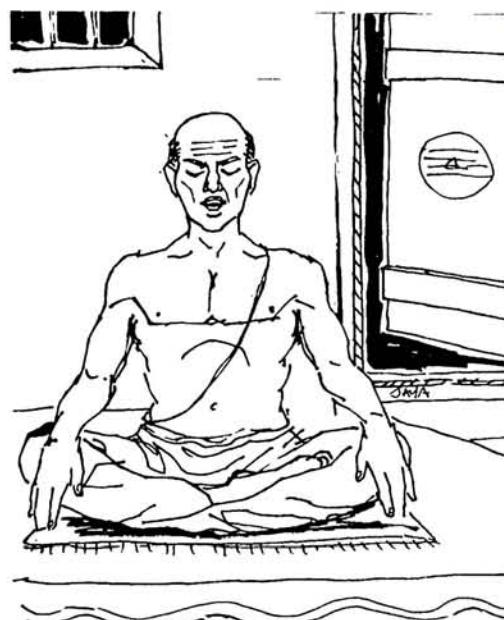
मृत्युध्वजः कश्चन महाराजः । भोगे तस्य
विशेषासक्तिः आसीत् । कदाचित् सः
सर्वालङ्घारभूषितः सन् भोगिनीनां गृहं गच्छन्
आसीत् । गमनमार्गे कस्यचन पुरोहितस्य गृहम्
आसीत् । पुरोहितः आकण्ठं भुक्त्वा गृहस्य पुरतः
उपविश्य समययापनार्थं श्लोकान् वदन् आसीत्
उच्चस्वरेण ।

राजा यदा गच्छन् आसीत् तदा पुरोहितेन एकः
श्लोकः गीतः -

वर्षार्थमष्टौ प्रयतेत मासान्
निशार्थमर्धं दिवसे यतेत ।
वार्धक्यहेतोर्वयसा नवेन
परत्रहेतोरिह जन्मना च // इति ।

(वर्षाकालस्य सुखार्थं शिष्टेषु अष्टसु मासेषु परिश्रमः
करणीयः । रात्रौ सुखनिद्राप्राप्त्यर्थं दिने श्रमः
करणी । वार्धक्ये सुखेन स्थातुं यौवनकाले प्रयत्नः
कर्तव्यः । परलोकसुखार्थम् इहलोके प्रयत्नवान्
भवेत् मनुजः ।)

एतं श्लोकं श्रुतवतः राज्ञः मनसि विवेकः
उदितः । ‘राजवैभवे आसक्तः अहं परमसुखात्
वश्चितः अभवम्’ इति चिन्तयन् सः सङ्कल्पितवान्
यत् मया निस्सङ्गत्वं प्राप्य मोक्षः सम्पादनीयः इति ।
अतः अन्नतरदिने एव सः सर्वान् पण्डितान् मेलयित्वा

● (सं) इन्दिरातनयः

आज्ञापितवान् - “मोक्षप्राप्त्यर्थम् अतिश्रेष्ठः मार्गः
कः ?, कस्य आराधनात् मुक्तिः सुलभा भवेत् ?
इति भवद्धिः निर्णेतव्यम् । वादाः प्रवर्तन्ताम् । वादे
यः जयं प्राप्नोति तस्मै विशेषपारितोषिकं दीयते”
इति ।

विजयिने पण्डिताय दातुम् एव सुवर्णनाणकानाम्
एकं महाबन्धम् अपि आस्थानस्तम्भे बद्धवान् राजा ।

पण्डितानां वादः आरब्धः । कानिचन दिनानि
महती चर्चा प्रवृत्ता । अन्ते विष्णुचित्तः नाम पण्डितः
जयं प्राप्य पारितोषिकं प्राप्तवान् ।

तस्य उपदेशं श्रुत्वा भगवतः विष्णोः आराधनं
कुर्वन् ग्रन्थाध्ययनं च कुर्वन् राजा निवृत्तिमार्गेण
विशेषप्रगतिं प्राप्य अन्ते मोक्षं प्राप्तवान् ।

न त्वहं कामये राज्यम्...

• (सं) पुरुषोत्तमः

खा॒ण्डिक्यः केशिध्वजश्च सहोदरौ । क्षत्रिय-
कुलजातौ तौ उभौ अपि महापण्डितौ एव । ज्येष्ठः
खा॒ण्डिक्यः श्रौतस्मार्तादिकर्मसु परिणतः आसीत् ।
अनुजः केशिध्वजः ब्रह्मज्ञानी आसीत् ।

उभौ अपि परमश्रेष्ठौ चेदपि कदाचित् राज्यविषये
तयोः कलहः आरब्धः । युद्धम् अपि प्रवृत्तम् । युद्धे
केशिध्वजस्य एव जयः जातः । पराजितः
खा॒ण्डिक्यः मन्त्रिपरिवारजनैः सह पलायनं कृत्वा
अरण्ये वासम् आरब्धवान् ।

केशिध्वजः यद्यपि जयं प्राप्य विशालं राज्यं
प्राप्तवान् आसीत्, तथापि तस्य विशेषासक्तिः तु
धार्मिककार्येषु एव । अतः सः भगवत्त्रीत्यर्थम् एकं
यागम् आरब्धवान् । यागस्य अङ्गतया पशुबलिः
दातव्यः आसीत् । किन्तु यागसमये कश्चन व्याघ्रः
अकस्मात् यागमण्डपम् आगत्य बलिपशुम्
अमारयत् । मृतः पशुः बलिनिमित्तम् अर्हः खलु
भवति ? अतः यागस्य मध्ये विघ्नः उत्पन्नः ।

“पशुमरणस्य किं प्रायश्चित्तम् ?” इति राजा
ऋत्विजः पृष्ठवान् । ते तद्विषये किमपि न जानन्ति
स्म । राजा पण्डितानां सभाम् आयोज्य तत्र तम् एव
प्रश्नं पृष्ठवान् । किन्तु पशुमरणप्रायश्चित्तविधिं
पण्डिताः अपि न जानन्ति स्म । तदा कश्चित् उत्थाय
उक्तवान् - “एतद्विषये प्रायश्चित्तं किम् इति वकुं
समर्थः खा॒ण्डिक्यः एकः एव” इति ।

यद्यपि केशिध्वजः खा॒ण्डिक्यस्य राज्यं
स्वायत्तीकृत्यं तम् अरण्ये प्रेषितवान् आसीत्, तथापि
सः तस्य समीपं निरायुधतया गन्तुं सिद्धः अभवत्
सः । उत्तमे दिने एकाकी एव खा॒ण्डिक्यसमीपं
गतवान् अपि ।

केशिध्वजस्य आगमनं दूरादेव दृष्ट्वा खा॒ण्डिक्यः
आदौ चिन्तितवान् यत् ‘एषः मां मारयितुम् एव
आगच्छन् अस्ति’ इति । अतः सः युद्धार्थं सिद्धः
जातः । किन्तु **केशिध्वजस्य** निरायुधता यदा ज्ञाता

तदा खा॒ण्डिक्यः स्वस्य चिन्तनस्य दोषम् अवगच्छन्
सहोदरं प्रेष्णा स्वागतीकृतवान् । यथायोग्यं सत्कृत्य,
आगमनकारणं ज्ञात्वा पशुमरणप्रायश्चित्तं उक्त्वा तं
प्रेषितवान् सः ।

केशिध्वजः यज्ञं साङ्घं निर्वर्तितवान् । ततः पुनरपि
खा॒ण्डिक्यस्य समीपम् आगत्य - “गुरुदक्षिणा
दातव्या इति उद्देशेन अहम् आगतः अस्मि । भवान्
यत् इच्छति तत् ददामि । अतः कृपया वदतु - भवते
किम् आवश्यकम् ?” इति पृष्ठवान् ।

एतत् श्रुत्वा खा॒ण्डिक्यस्य मन्त्रिणः परिवारजनाः
च नितरां सन्तुष्टाः । ‘अद्य दैवम् अनुकूलकरं जातम्
अस्ति । एतावत्पर्यन्तं वयम् अरण्ये वसन्तः बहूनि
कष्टानि सोढवन्तः । इतः परं तानि न भवेयुः । अतः
गुरुदक्षिणारूपेण चतुरुदधिसीमान्तं राज्यं याचतु’
इति ते तं बोधितवन्तः ।

किन्तु खा॒ण्डिक्यः - ‘महां राज्यं मास्तु’ इति

उक्तवान् । एतत् श्रुत्वा केशिध्वजः उक्तवान् - 'मम ब्रह्मशानम् इदानीं पक्षम् अस्ति । अतः मम राज्यमोहः सर्वथा नास्ति । समग्रं राज्यं भवते ददामि' इति ।

'किं राज्येन ? अहं तत् न इच्छामि' इति उक्तवान् खाण्डिक्यः ।

"भवान् इच्छति वा न वा, भवदीयम् अर्धराज्यम् अहं भवते दास्यामि एव । एतदतिरिच्य मया किं दातव्यम् इति वदतु कृपया" इति उक्तवान् केशिध्वजः ।

"भवान् अध्यात्मरतः । अतः यदि शक्यते तर्हि

सकलभवकलेशस्य संक्षयः यतः भवति तां विद्यां मां बोधयतु" इति प्रार्थितवान् खाण्डिक्यः ।

एतस्य विरक्ति दृष्ट्वा नितरां सनुष्टः केशिध्वजः सरहस्यां योगविद्यां तं बोधयित्वा अर्धराज्यं च तस्मै अनुरोधपूर्वकं दत्त्वा ततः प्रतिगतवान् ।

खाण्डिक्यः राज्यशासनं सर्वथा न इच्छति स्म ।

किन्तु सहोदरेण बलात् दत्तम् आसीत् राज्यम् । अतः सः अल्पवयस्कं पुत्रम् एव सिंहासने अभिषिच्य मन्त्रिणां स्कन्धे राज्यनिर्वहणभारम् आरोपितवान् । स्वयं योगनिष्ठः सन् गच्छता कालेन मुक्तिं प्राप्तवान् ।

◆◆

मूषको वाहनं यस्य....

• (सं) कु. अमृता मोरेश्वर पाण्डे

गणेशस्य वाहनं मूषकः इति भवन्तः जानान्ति एव । गणेशः महाकायः । मूषकः तु अतीव लघुप्राणी । सः कथं गणेशस्य वाहनं भवितुम् अर्हति ? इति भवतां सन्देहः उत्पन्नः भवेत् । तदर्थम् एतां कथां पठन्तु भवन्तः ।

एकदा स्वर्गलोके इन्द्रसभा प्रचलन्ती आसीत् । सभायां देवाः गन्धर्वाः ऋषयः चापि आसन् । तत्र क्रौञ्चः नाम कश्चन गन्धर्वः अपि आसीत् । सभायाम् इतस्ततः सञ्चरतः क्रौञ्चस्य पादः अनवधानेन महर्षे: वामदेवस्य शरीरम् अस्पृशत् ।

महर्षिः वामदेवः कुपितः अभवत् । सः कोपेन क्रौञ्चाय - 'भवान् एतस्मिन् क्षणे एव मूषकः भवतु' इति शापं दत्तवान् । क्रौञ्चः मूषकः अभवत् । भूलोकम् आगतवान् च ।

मूषकरूपी क्रौञ्चः भूलोके पराशरमुनेः आश्रमं गत्वा तं मुनिं पीडितवान् । मूषकपीडानिवारणार्थं पराशरमुनिः गणेशम् आहूतवान् । आगतं गणेशं दृष्ट्वा भीतः मूषकः गणेशमेव शरणं गतः । तेन सनुष्टः गणेशः मूषकम् उक्तवान् - "भो मूषक ! प्रीतोऽस्मि । कमपि वरं याचतु" इति ।

किन्तु उद्धतः मूषकः गणेशम् उक्तवान् - "भवान्

एव वरं याचतु" इति ।

मूषकस्य औद्धत्यपूर्णं वचनं श्रुतवतः गणेशस्य महान् कोपः आगतः । सः उक्तवान् - "अद्य आरभ्य भवान् एव मम वाहनं भवतु" इति । ततः प्रभृति मूषकः महाकायस्य गणेशस्य वाहनम् अभवत् ।

◆◆

सुधीरस्य बुद्धिमत्ता

• (सं) शान्ता वेहूटगमन्

ध मृपुरीनामके राज्ये सत्यपालः नाम महाराजः आसीत् । सः अतीव दयालुः, विवेकी, सुशीलः च । सर्वदा प्रजानां हितचिन्तनमेव सः करोति स्म । प्रजाः यदा कदा वा आगत्य तस्मै स्वकीयं कष्टं निवेदयन्ति स्म । महाराजः अपि श्रद्धया तत् श्रुत्वा तस्य परिहारं चिन्तयति स्म ।

एकदा सायद्वालसमये कक्षन् द्वारपालकः त्वरया धावन् महाराजस्य समीपम् आगत्य उक्तवान् - “महाप्रभो ! केचन आटविकाः आगताः सन्ति । ते भवन्तं द्रष्टुम् इच्छन्ति” इति ।

महाराजः “झटिति तान् अत्र प्रेषयतु” इति उक्तवान् ।

आगतानाम् आटविकानां मुखे भीतिः दृश्यते स्म । महाराजः तान् सान्त्वयन् उक्तवान् “भीतिः मास्तु । धैर्येण भवतां कष्टं निवेदयन्तु” इति ।

महाराजस्य मृदुवचनानि श्रुत्वा तेषां प्रतिनिधिः उक्तवान् - “महाप्रभो ! अरण्यवासिनः वयम् अतीव भीताः स्मः । अस्माकं भीतेः कारणं न वन्यमृगाः, अपि तु उग्रकायः दुष्टः कक्षन् राक्षसः । सः गुहायां निवासं करोति । वने विद्यमानान् प्राणिनः, अरण्यवासिनः च हत्वा खादति । अस्मान् बहुधा पीडयति च । तेन सह अस्माभिः युद्धम् अपि कृतम् । परन्तु तेन न कोऽपि लाभः जातः । अतः भवन् तस्मात् राक्षसात् अस्मान् रक्षतु” इति ।

आटविकानां वचनानि श्रुत्वा महाराजः उक्तवान् - “शीघ्रमेव भवतां कष्टस्य निवारणोपायं चिन्तयामि । भवन्तः निश्चिन्ताः भवन्तु” इति । सर्वे आटविकाः निश्चिन्ततया वनं प्रतिगतवन्तः ।

अनन्तरदिने प्रातः महाराजः मन्त्रिणम्

आहूय सर्वं वृत्तान्तं श्रावयित्वा “यः एतस्य राक्षसस्य मारणं करोति, तस्मै वीरपुरुषाय लक्षसुवर्णनाणकानि दीयन्ते” इति सर्वत्र राज्ये उद्घोषणं कारयतु” इति उक्तवान् । तदनुसारम् उद्घोषणं कारितम् । राज्ये सर्वत्र वार्ता प्रसृता ।

तस्मिन् एव दिने सायद्वाले रुद्रः नाम कक्षन् दृढकायः पुरुषः राजास्थानम् आगतवान् । सः मन्त्रिणम् उक्तवान् - “तं राक्षसम् मारयितुम् अहं प्रयत्नं करोमि । तदर्थं मह्यम् एकः अश्वः, तीक्ष्णः खडः, किञ्चित् धनं चापि आवश्यकम्” इति । मन्त्री रुद्राय आवश्यकानि वस्तुनि दत्तवान् ।

परेद्यवि प्रातः एव रुद्रः अश्वम् आरुहा, खडः

बाल मोदिनी

गृहीत्वा वनं प्रति गतवान् । अनतिकाले एवं तेन राक्षसस्य निवासस्थानं दृष्टम् । गुहायाः द्वारे एव राक्षसः स्थितवान् आसीत् । तं राक्षसं दृष्ट्वा रुद्रः अपि भीतः अभवत् । यतः तादृशं घोरं रूपं न कदापि दृष्टम् आसीत् तेन । तथापि सः क्षणाभ्यन्तरे धैर्यं सम्प्राप्य राक्षसस्य पुरतः गतवान् ।

किन्तु तावति काले राक्षसः एवं रुद्रं दृष्टवान् । सः एकेनैव मुष्टिप्रहारेण तं साक्षात् यमलोकं प्रति प्रेषितवान् ।

रुद्रस्य मारणवार्ता श्रुत्वा महाराजः अतीव दुःखितः अभवत् । ततः परम् अपि बहवः युवकाः धनेच्छया राक्षसस्य मारणार्थं गतवन्तः । परन्तु ते सर्वे अपि राक्षसेन मारिताः अभवन् ।

एकस्मिन् प्रभाते सुधीरः नाम कश्चन सामान्यकायः युवकः राजास्थानम् आगत्य मन्त्रिणम् उक्तवान् - “अहं राक्षसस्य मारणार्थं गच्छामि” इति ।

मन्त्री तु तम् आपादमस्तकं दृष्ट्वा आश्वर्यचकितः सन् उक्तवान् - “अये मूर्ख ! बहवः दृढकायाः युवकाः तस्य मारणे विफलाः जाताः, मरणं

विनोदकणिके

किञ्चन रेल्यानं मन्दं गच्छति स्म । मध्ये मध्ये तिष्ठति स्म अपि । यानस्य मन्दगतिं, मध्ये मध्ये स्थगनं च दृष्ट्वा कश्चित् प्रयाणिकः कुपितः । तावता यानं पुनः स्थगितम् । कुद्धः प्रयाणिकः चालकसमीपं गत्वा पृष्ठवान् - “किमर्थं यानं स्थगितम् ?” इति ।

“एका धेनुः मार्गक्रमणं कुर्वती अस्ति । अतः” इति उक्तवान् चालकः ।

यानं प्रस्थितम् । पञ्चसु निमेषेषु यानं पुनः स्थगितम् । तदा प्रयाणिकः पुनरपि कोपेन चालकसमीपं गत्वा पृष्ठवान् - “पुनः स्थगितं खलु ? किम् अन्या धेनुः मार्गे आगता ?” इति ।

चालकः शान्तस्वरेण उक्तवान् - “अन्या धेनुः न । पूर्वं या आगता सा एव पुनः आगता आसीत् !”

काचित् गृहिणी आतङ्गमिश्रितेन स्वरेण वैद्यं दूरवाण्या उक्तवती - “ श्रीमन् ! मम पुत्रः लेखन्या: अग्रं (Nib) गीर्णवान् अस्ति । इदानीं मया किं करणीयम् ?”

वैद्यः उक्तवान् - “चिन्तां मा करोतु । अन्यां लेखनीम् अङ्गानीं वा स्वीकृत्य लिखतु ।”

प्राप्तवन्तः च । भवान् दृढकायः अपि न । कथं वा तेन राक्षसेन सह युद्धं कुर्यात् ?” इति ।

मन्त्रिणः वचनं श्रुत्वा सुधीरः उक्तवान् - “यद्यपि न अहं दृढकायः, तथापि अहं मम बुद्धिबलात् एव तस्य मारणं कर्तुं शक्नोमि इति निश्चयेन वदामि । द्विदिनाभ्यन्तरे एव तस्य राक्षसस्य शिरः कर्तव्यित्वा महाराजस्य पदतले अपरिष्यामि । अत्र न कोऽपि संशयः” इति ।

मन्त्री अपि - “तथैव अस्तु” इति उक्त्वा तस्मै आवश्यकानि वस्तुनि दत्तवान् ।

सुधीरः ततः राक्षसस्य आवासस्थानं प्रति प्रस्थितवान् । किञ्चित् कालं यावत् वने इतस्ततः अटन् राक्षसावासस्थानं प्राप्तवान् । गुहाद्वारे एव राक्षसः स्थितवान् आसीत् । सः सुधीरं दृष्ट्वा ‘एषः मां हन्तुम् आगतवान्’ इति मत्वा उच्चैः अदृहासं कृतवान् ।

सुधीरम् उद्दिश्य - “भोः मूर्ख ! मां हन्तुं भवान् आगतवान् ? भवतः धैर्यं प्रशंसनीयम् एव । अलं साहसेन ! यदि भवान् जीवितुम् इच्छति, तर्हि इदानीम् एव इतः प्रतिनिर्वर्तताम्” इति गर्जितवान् ।

क्षणकालं भीतः अभवत् सुधीरः । तथापि धैर्येण राक्षसस्य समीपं गतवान् । इटिति एव स्वहस्तेन गृहीतम् अतीव कदुयुक्तमरीचिकाचूर्णं राक्षसस्य उपरि बलात् प्रक्षिप्तवान् । तत् चूर्णं राक्षसस्य नेत्रयोः पतितम् । तेन सः महतीं वेदनाम् अनुभवन् नेत्रे निमील्य उच्चैः आक्रोशं कृतवान् ।

सुधीरः वेगेन खड्डं चालयन् एकेन एव प्रहारेण तस्य शिरः छित्वा भूमौ पातितवान् ।

ततः तत् शिरः गृहीत्वा राजधानीं प्रत्यागत्य महाराजाय प्रदर्शितवान् । महाराजः सन्तोषेण सुधीराय लक्षसुवर्णनाणकानि दत्तवान् । सुधीरः अपि दारिद्र्यात् विमुक्तः अभवत् । अरण्यवासिनः अपि कष्टविमुक्ताः सन्तः सन्तोषम् अनुभूतवन्तः ।

□□

सन्तुष्टस्य युतकम्

• (सं) रजीष के.

क स्मिंश्चित् राज्ये कश्चन महाराजः आसीत् । सः अतीव अलसः कोपशीलः च आसीत् । सः प्रजानां हितार्थं किमपि न करोति स्म । अन्तःपुरे एव कालं यापयति स्म ।

एकदा महाराजः रोगपीडितः अभवत् । मन्त्रिणः राजैद्यम् आनीतवन्तः । सः महाराजं परीक्ष्य ‘एतस्य कोऽपि रोगः नास्ति । एषः सम्पूर्ण स्वस्थः अस्ति’ इति उक्तवान् । वैद्यस्य वचनं श्रुत्वा कुपितः महाराजः तस्य शिरश्छेदनं कर्तुम् अक्षापितवान् ।

‘महाराजस्य रोगोपशमनं यः करोति तस्मै यथेष्टं धनं दीयते’ इति राज्ये सर्वत्र डिण्डिमघोषः कारितः । तत् श्रुत्वा बहवः वैद्याः आगत्य महाराजस्य रोगं परीक्षितवन्तः । तेऽपि तथैव मरणं प्राप्तवन्तः । केचन भीत्या न आगतवन्तः एव । महाराजस्य रोगस्य उपशमनं न जातमेव ।

अन्ततो गत्वा दिलीपः नाम कश्चन युवकः राजप्रासादम् आगतवान् । यद्यपि सः वैद्यशास्त्रं न पठितवान्, तथापि बहु बुद्धिमान् आसीत् । महाराजं परिशील्य तस्य आरोग्यं सम्यक् एव अस्ति इति सः ज्ञातवान् । किन्तु तं तथा न उक्तवान् ।

सः महाराजम् उक्तवान् - “महाप्रभो ! भवतः रोगः औषधसेवने उपशान्तः न भवति । तस्य उपशमनार्थम् एकः एव उपायः अस्ति । भवतः राज्ये यः अतीव सनुष्टः अस्ति, तस्य युतकं भवान् धरति चेत् निश्चयेन स्वस्थः भवति” इति ।

सनुष्टः महाराजः “देशे यः अतीव सनुष्टः अस्ति तस्य युतकम् आनयन्तु” इति भटान् आदिष्टवान् । भटाः सर्वत्र अन्वेषणं कृतवन्तः । परन्तु तादृशः जनः एकोऽपि न लब्धः । यतः तस्मिन् राज्ये सर्वे अपि असनुष्टाः एव आसन् । तेषाम् असन्तृप्तेः विविधानि

कारणानि अपि आसन् ।

अट्टेन राजभटा: श्रान्ताः अभवन् । अन्ततो गत्वा ते सन्तोषेण गीतं गायन्तम्, क्रीडन्तम् कञ्चित् भिक्षुकं दृष्टवन्तः । ‘एषः एव परमसन्तुष्टः मनुष्यः इति’ विचिन्त्य तस्य समीपं गत्वा ते ‘भवतः युतकं ददातु’ इति उक्तवन्तः । परन्तु दातुं तस्य समीपे युतकमेव न आसीत् ! कथं वा सः दद्यात् ? भटा: राजधानीम् आगत्य प्रवृत्तं सर्वं महाराजं निवेदितवन्तः ।

भटानां वचनं श्रुत्वा महाराजः अतीव दुःखितः अभवत् । ‘राज्ये एतावती दुरवस्था अस्ति । अहं तु अन्तःपुरे एव एतावन्तं कालं यापितवान् । मया दोषः कृतः । इतःपरं वा प्रजानां योगक्षेमं चिन्तयामि । आलस्यं त्यजामि’ इति दृढसङ्खल्यं कृतवान्, तथैव आचरितवान् च । दिलीपमपि सः अविस्मृत्य सत्कृतवान् ।

□□

अहिंसाचरणम्

• (सं) कोकड वेद्धटरमणभट्टः

कश्चन ग्रामः । तत्र कश्चन वटवृक्षः आसीत् । तस्मिन् वृक्षे कश्चन सर्वः वसति स्म । सः अतीव विषपूरितः आसीत् । तेन मार्गेण आगतान् सर्वान् अपि सः दशति स्म । तस्मात् कारणात् ग्रामजनाः तेन मार्गेण गमनागमनं कर्तुं भयम् अनुभवन्ति स्म ।

एकदा कश्चन मुनिः तेन एव मार्गेण गच्छन् आसीत् । तं दृष्ट्वा सर्पः ‘सः दशनीयः’ इति वेगेन तत्र आगतवान् । परन्तु महात्मनः तस्य प्रभावतः सर्पः तं दंष्टुम् न शक्तः । मुनिः अपि तं सर्पम् अहिंसायाः महत्वं बोधितवान् । सर्पः मुनेः वचनं श्रुत्वा अतीव प्रभावितः अभवत् । तदा आरभ्य सः दशनं त्यक्तवान् ।

यद्यपि सर्पः विषपूरितः, तथापि इदानीं सः विषहीनः इव व्यवहरति स्म । अतः जनानां भीतिः एव न आसीत् । ते सर्वे निर्भयेन तेन मार्गेण गमनागमनं कुर्वन्ति स्म । चेष्टालवः बालाः तु तस्य उपरि शिलाखण्डान् क्षिपन्ति स्म । अन्ये केचन बालाः सर्पस्य पुच्छं गृहीत्वा पीडयन्ति स्म । एवं सर्वेऽपि तं सर्पं बहुधा पीडयन्ति स्म । परन्तु सर्पः शान्ततया तेषां पीडां सहते स्म । किमपि न प्रतिकरोति स्म ।

कानिचन दिनानि अतीतानि । पुनः कदाचित् सः

मुनिः तत्र आगतवान् । सर्प दृष्टवान् । सर्पस्य शरीरे इदानीं क्षताः अपि आसन् । तस्य तादृशीं दयनीयां स्थितिं दृष्ट्वा मुनिः तस्य कारणं पृष्ठवान् ।

सर्पः उक्तवान् - “स्वामिन् ! भवतः उपदेशकारणतः अहं हिंसाचरणं त्यक्तवान् । अहिंसाव्रतनिष्ठः सन् सर्वं सोढवान् । परन्तु मम स्थितिः शोचनीया जाता अस्ति” इति ।

तदा मुनिः उक्तवान् “भोः मित्र ! अहं तु भवन्तम् ‘अन्यान् मा दशतु’ इति एतावदेव उक्तवान् । ‘फूल्कारं मा करोतु’ इति न उक्तवान् खलु ! हिंसां मा करोतु । हिंसाजाले आत्मानं पातयितुम् अन्येभ्यः अवसरम् अपि मा ददातु” इति । सर्पः तस्य वचनात् नूतनां जीवनदृष्टि प्राप्तवान् ।

□□

बाल मोदिनी

वं कस्मिंश्चित् प्रदेशे कञ्चन राजा आसीत् । सः
चित्रकलायाम् अतीव कुशलः आसीत् । तत्रापि
प्रकृतिचित्रणे तस्य महती आसक्तिः ।

कदाचित् सः राजा एकं गिरिशिखरम् आरुह्य
प्रकृतिमनोज्ञं गिरिकाननदश्यं चित्रयितुम् उद्युक्तः
अभवत् । बहुप्रयत्नेन चित्ररचनां समाप्य सः चित्रस्य
पुरतः स्थितवान् । इतस्ततः कूर्चं सञ्चाल्य अवशिष्टं
वर्णं सम्पूर्य च अन्तिमस्वरूपदानकार्यं समापितवान्
च । ‘चित्रं दूरतः कथं दृश्येत’ इति ज्ञातुं सः पृष्ठतः
एकैकं पदं स्थापयन् खातस्य पार्श्वं गतः ।

कञ्चित् मेषपालः बालः तस्य खातस्य पार्श्वे एव
मेषान् चारयति स्म । अकस्मात् पृष्ठतः चलन्तं राजानं
दृष्ट्वा सः चिन्तितवान् - ‘यदि राजा इतोऽपि पदद्वयं
पृष्ठतः चलति तर्हि गिरे: अधः पतित्वा मरिष्यति’
इति । प्रत्युत्पन्नमतिः सः अनुक्षणं स्वहस्तस्थितं दण्डं
बलेन प्रक्षिप्य तत् चित्रं पातितवान् । चित्रं भ्रष्टम्
अभवत् ।

स्वेन रचितम् अद्भुतं तत् चित्रं भ्रष्टम् इति क्रुद्धः

राजा बालस्य समीपं गत्वा तस्य कर्णौ लुण्ठयन्
क्रोधेन - ‘रे मूर्ख ! किं कृतं भवता ? भवन्तम् अहम्
इदानीं मारयामि’ इति गर्जितवान् ।

एतत् श्रुत्वा बालः विनप्रभावेन - “श्रीमन् !
पृष्ठतः कृपया पश्यतु । यदि भवान् इतोऽपि पदद्वयं
पृष्ठतः अगमिष्यत्, तर्हि निश्चयेन अपतिष्यत्, मृतश्च
अभविष्यत् । मम एतेन कार्येण एव भवान् पुरतः
आगतवान्, इदानीं सजीवः तिष्ठति च” इति
उक्तवान् ।

तदा राजा परिवृत्य दृष्टवान् । अगाधः खातः तेन
तत्र दृष्टः । ‘देवेन एव एषः अत्र प्रेषितः आसीत्’ इति
चिन्तयन् सः तस्मै बालाय कृतज्ञतां समर्प्य - “साधु
वत्स ! महान् उपकारः कृतः भवता । यदि भवान्
बुद्धेः उपयोगं न अकरिष्यत्, तर्हि अहम् अवश्यं मृतः
अभविष्यम् । भवता मम प्राणाः रक्षिताः” इति

मेषपालस्य
कुशाग्रमतिव्यम्

● (सं) सुशीला जयराजः

उक्त्वा तस्मै पारितोषिकं दत्तवान् । ततः तस्य पितरं दृष्ट्वा प्रवृत्तं सर्वम् उक्त्वा - “एतस्य अध्ययन-व्यवस्थाम् अहं करिष्यामि । अतः एतं कृपया मया सह राजधानीं प्रेषयतु” इति निवेदितवान् । पिता अपि सन्तोषेण अङ्गीकृतवान् । राजा तं बालं राजधानीं

नीतवान् ।

अनन्तरं सः बालः राजगृहे विद्यां प्राप्नुवन् वर्धितः सन् महान् ज्ञानी अभवत् । केषाङ्गित् वर्षणाम् अनन्तरं सः राजः नर्मसचिवेषु मुख्यः अपि अभवत् ।

□□

सत्सङ्घतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ?

स्मिंश्चित् ग्रामे कक्षन् वृद्धः चोरः वसति स्म । तस्य एकः एव पुत्रः आसीत् । तयोः एकं लघु कुटीरम् आसीत् । पिता पुत्रः द्वौ एव तत्र वासं कुरुतः स्म । पिता चौर्यं कृत्वा धनम् आनयति स्म । तेन धनेन तयोः जीवनं भवति ।

पुत्रः यदा प्रौढः जातः तदा पिता तम् अपि चौर्यं कर्तुं प्रेरितवान् । ततः पुत्रः शनैः शनैः चौर्यकार्यम् आरब्धवान् । गच्छता कालेन सः अपि चौर्यं महत् नैपुण्यं प्राप्तवान् ।

एकदा पिता पुत्रम् उक्तवान् - “वत्स ! भवता साधूनाम् उपदेशः कदापि न श्रोतव्यः” इति ।

पुत्रः पृष्ठवान् - “किमर्थम् ? साधूनाम् उपदेशश्रवणेन किं भवति ?” इति ।

पिता उक्तवान् - “यदि वयं सताम् उपदेशं शृणुमः तर्हि अस्माकं मनः परिवर्तितं भवति । तदा वयं चौर्यं कर्तुं न शक्नुमः” इति । पुत्रः पितुः वचनम् अङ्गीकृतवान् ।

अथ कदाचित् पुत्रः चिन्तितवान् - ‘यद्यपि मया प्रतिदिनं चौर्यं क्रियते, तथापि अल्पमेव धनं लभ्यते । यदि अहं राजप्रासादे चौर्यं करोमि तर्हि यथेष्टं धनं लभ्यते । तेन बहुकालं सुखेन जीवनं कर्तुं शक्नोमि’ इति ।

तस्मिन् दिने सायंकाले एव सः चौर्यं कर्तुं प्राप्तादं प्रति प्रस्थितः । तदानीं मार्गस्य पार्श्वे कक्षन् साधुः धर्मोपदेशं कुर्वन् आसीत् । परन्तु ‘सत्पुरुषाणां मुखात्

धर्मोपदेशः न श्रोतव्यः’ इति पिता उक्तवान् अस्ति । इदानीं किं करणीयम् ? यतः प्राप्तादं गन्तुम् अन्यः मार्गः अपि नास्ति’ इति सः चिन्तितवान् । अन्ततो गत्वा सः स्वकर्णयोः कार्पासं पूरयित्वा तेन मार्गेण वेरेन गतवान् । परन्तु गमनसमये मार्गे विद्यमानस्य कस्यचित् शिलाखण्डस्य घट्टनेन सः अथः पतितवान् । पतनसमये कर्णयोः कार्पासः अथः पतितः ।

झटिति उत्थाय सः ततः निर्गतः । तथापि प्रवचनं कुर्वतः साधोः मुखात् निर्गतं ‘कदापि असत्यं न वक्तव्यम् । यस्य अन्नं भुक्तम् अस्ति तस्य विषये कदापि अशुभं न चिन्तनीयम् - इत्येतत् नियमद्वयं यः पालयति सः सदा सुखी भवति’ इति वचनं चोरस्य कर्णयोः पतितम् एव ।

यदा चोरः राजप्राप्तादं प्रविष्टवान् तदा द्वारपालः तं दृष्ट्वा - “कः भवान् ? किमर्थम् अत्र आगतवान् ?” इति पृष्ठवान् । तदा चोरः सत्पुरुषस्य वचनं स्मृत्वा ‘असत्यं न वक्तव्यम्’ इति चिन्तयन् “अहं चोरः अस्मि । प्राप्तादे चौर्यं कर्तुम् आगतवान्” इति सधैर्यम् उक्तवान् ।

द्वारपालः तस्य वचनं श्रुत्वा चिन्तितवान् यत् ‘एषः माम् उपहसति । यदि एषः चोरः स्यात् तर्हि निश्चयेन एवं न अवदिष्यत् । अतः एषः चोरः न, प्रायः महाराजस्य कक्षन् सेवकः स्यात्’ इति । सः चोराय अन्तः प्रवेष्टुम् अनुमतिं दत्तवान् ।

चोरः राजप्राप्तादे कोशागारं प्रविश्य यथेष्टं धनं

●(सं) साधुः सत्यप्रसाददासः

सुवर्णं च स्यूते पूरयित्वा यदा बहिः आगतवान् तदा तस्य पार्श्वे एव विद्यमानां पाकशालां दृष्ट्वा अन्तः प्रविष्टवान् । तत्र भोजनं, खाद्यं सर्वं खादित्वा धनस्यूतं स्कन्धे स्थापयित्वा बहिः आगतवान् । तावति काले पुनः ‘यस्य अन्नं भुक्तं, तस्य विषये कदापि अशुभं न चिन्तनीयम्’ इति साधोः वचनं तस्य स्मृतिपथे आगतम् ।

तदा सः ‘मया इदानीं महाराजस्य अन्नं भुक्तम् अस्ति । एवं सति तस्य एव महाराजस्य धनस्य चौर्यम् अनुचितं कार्यम् एव’ इति विचिन्त्य धनस्यूतं तत्रैव त्यक्त्वा प्रासादस्य प्रमुखद्वारस्य समीपम् आगतवान् ।

रिक्तहस्तेन आगच्छन्तं तं दृष्ट्वा द्वारपालः पृष्टवान् - ‘अहं चोरः’ इति उक्तवान् खलु भवान् ? कुत्र अस्ति चोरितं धनम् ?’ इति ।

चोरः उक्तवान् - ‘यस्य अन्नं भुक्तं तस्य अशुभं कदापि न चिन्तनीयम् । अहम् इदानीं महाराजस्य पाकशालायां भोजनं कृत्वा आगतवान् अस्मि । अतः धनं तत्रैव त्यक्त्वा आगतवान्’ इति । ततः सः प्रस्थितवान् ।

परेद्यवि ग्रातःकाले पाचकः पाकशालायां धनस्यूतं

दृष्टवान् । तदा सः महाराजस्य समीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं निवेदितवान् ।

महाराजः तत्क्षणे एव भटान् आहूय - ‘झटिति तं चोरम् अन्विष्य आनयन्तु’ इति आदिष्टवान् ।

भटा: द्वारपालस्य साहाय्येन कथमपि तं चोरं गृहीत्वा महाराजस्य आस्थानं प्रति आनीतवन्तः ।

महाराजः चोरं ‘किमर्थं भवान् एवं कृतवान् ?’ इति पृष्टवान् ।

चोरः प्रवृत्तं सर्वं निवेद्य उक्तवान् - ‘मया साधोः उपदेशम् अनुसृत्य सत्यमेव उक्तम् । अन्ते च भवतः अन्नं खादितवता मया भवतः विषये अशुभं न चिन्तनीयम् इति कृत्वा पाकशालायाम् एव धनस्यूतं त्यक्त्वा ततः अहं गृहं गतवान्’ इति ।

चोरस्य उत्तरं श्रुत्वा सन्तुष्टः महाराजः तमेव वित्तमन्त्रिपदे नियुक्तवान् । चोरः अपि तत्पश्चात् चौर्यकार्यं परित्यज्य प्रामाणिकतया जीवनं कृतवान् ।

□□

उद्योगार्थी न लभ्यते ।

उद्योगः न लभ्यते इति वार्ता सर्वत्र श्रूयते । किन्तु ‘उद्योगार्थी न लभ्यते’ इति वार्ता तु विरला एव खलु ? तादृशी वार्ता अत्र अस्ति ।

स्पादिल्याण्डनामकः कक्षन् लघुदेशः आफ्रिकाखण्डे अस्ति । तत्र कक्षन् उद्योगः अस्ति । पूर्णकालिकम् उद्योगिनं नियोक्तुं सर्वकारसमीपे धनं नास्ति । अतः अल्पकालिकस्य नियुक्तिं कर्तुम् इच्छति सर्वकारः । किन्तु अर्हः अभ्यर्थी न उपलभ्यते । उद्योगार्थी स्पादिल्याण्डदेशीयः एव भवेत् इत्यपि नास्ति नियमः । दक्षिण-आफ्रिकन् - अभिवृद्धि समूहस्य ये सदस्याः सन्ति तेषु देशेषु जातः यः कोऽपि अत्र आवेदनपत्रं प्रेषयितुम् अर्हति ।

उद्योगः कीदृशः इति ? येषां मरणदण्डनं विहितं तेषां शूलारोपणं कर्तुं योग्यः जनः तत्र अपेक्षयते । शूलारोपकस्य अभावतः गतेषु दशसु वर्षेषु मरणदण्डनं तत्र न प्रवृत्तम् एव इति श्रूयते ।

- (सं) रामकृष्णः

चतुरः न्यायाधीशः

● शिवकुमारः बिशनोई

क स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन न्यायाधीशः आसीत् । सः अतीव बुद्धिमान्, न्यायनिर्णये नितरां दक्षः च आसीत् ।

एकदा न्यायालयं प्रति द्वे महिले एकं शिशुं गृहीत्वा आगतवत्यौ । तयोः एकस्याः नाम चित्रा, अन्यस्याः नाम विचित्रा ।

प्रथमं चित्रा न्यायाधीशं निवेदितवती - “श्रीमन् ! एषः मम शिशुः अस्ति । परन्तु एषा दुष्टा ‘एषः मम शिशुः’ इति वदति । कृपया भवान् मम शिशुं महामेव दापयतु” इति ।

तदा विचित्रा उक्तवती - “एषा असत्यं वदति श्रीमन् ! एषः मम एव शिशुः । भवान् कृपया शिशुं महादापयतु” इति ।

न्यायाधीशः द्वयोः अपि वचनानि श्रद्धया श्रुतवान् । विमर्श कृतवान् च । तथापि ‘सः तयोः कतरायाः शिशुः’ इति निर्णयं कर्तुं सः न शक्तः ।

अन्ते च सः एकम् उपायं चिन्तितवान् । सः एवं स्वनिर्णयं श्रावितवान् - “अहं द्वयोः अपि वचनानि श्रुतवान्, परिशीलितवान् च । तेन अहं स्पष्टतया ज्ञातवान् अस्मि यत् एतस्मिन् शिशौ द्वयोः अपि भवत्योः अधिकारः अस्ति । गते मासे एवं द्वयोः मध्ये कस्यचन भवनस्य विषये विवादः आसीत् । तत्र मया द्वयोः निमित्तं तत् भवनं समानतया विभज्य दत्तम् आसीत् । अत्रापि अहं तथैव निर्णयं कृतवान् अस्मि । एतं शिशुं कर्तयित्वा भागद्वयं कारयामि । एकं भागं

चित्रा स्वीकरोतु । अपरं भागं विचित्रा स्वीकरोतु” इति ।

न्यायाधीशस्य वचनं श्रुत्वा झटिति एव चित्रा मूर्च्छिता भूत्वा भूमौ पतितवती । पञ्चनिमेषानन्तरं सा जागरिता अभवत् । तदा अश्रूणि मुञ्चन्ती सा न्यायाधीशं निवेदितवती - “श्रीमन् ! मया असत्यम् उक्तम् । एषः शिशुः विचित्रायाः एव । मदीयः न । कृपया एतं शिशुं तस्यै एव ददातु । सः तस्याः समीपे एव सुखेन तिष्ठतु” इति ।

न्यायाधीशः द्वयोः अपि मुखं दृष्टवान् । चित्रायाः मुखे असह्या वेदना आसीत् । विचित्रायाः मुखे विजयगर्वः आसीत् ।

क्षणं विरम्य न्यायाधीशः घोषितवान् - ‘साम्रतं

सत्यं किम् इति मया ज्ञातम् अस्ति । एषः शिशुः चित्रायाः एव । सा एव एतस्य माता । यतः कापि माता स्वपुत्रस्य शरीरस्य कर्तनं न इच्छति । अतः एव तां वार्ता श्रुत्वा सा मूर्च्छिता जाता । एषा विचित्रा असत्यवादिनी अस्ति । तां दण्डयामि” इति ।

न्यायाधीशस्य बुद्धिमत्तां ज्ञात्वा तत्र सम्मिलिताः सर्वेऽपि जनाः नितरां विस्मिताः जाताः । न्यायाधीशं भृशम् अभिनन्दितवन्तः च ।

□□

पू

र्व मगधराज्यं चित्रसेनः महाराजः पालयति स्म ।
तस्य पुत्रस्य नाम कीर्तिसेनः । महाराजः पुत्रं
बाल्ये एव अध्ययनार्थं गुरुकुलं प्रेषितवान् । गुरुकुले
आरुणिः नाम कश्चन कीर्तिसेनस्य मित्रम् अभवत् ।
यद्यपि कीर्तिसेनः स्वभावेन अहङ्कारी, आरुणिः तु
परमसज्जनः, तथापि तयोः मध्ये महती मित्रता आसीत् ।

गच्छता कालेन तौ द्वौ अपि युवकौ जातौ । तयोः
अध्ययनम् अपि समाप्तम् । कीर्तिसेनः स्वराज्यं प्रत्यागत्य
राज्यपालने मग्नः अभवत् । आरुणिः तु ऋषिपुत्रः ।
सः अरण्ये आश्रमे स्थित्वा दीनानां, पशुपक्षिणां च
सेवायां जीवनं यापयति स्म । अध्यापनकार्यं तु तस्य
आसीत् एव ।

दृष्टिभेदः

एकदा कीर्तिसेनः मृगयार्थं वनम् आगतवान् ।
मृगयायाम् एव महान् समयः अतीतः । रात्रिः
अभवत् । वने अटन् सः कस्यचित् आश्रमस्य समीपम्
आगतवान् । तं दृष्ट्वा सन्तुष्टः आश्रमपालकः तम्
आश्रमस्य अन्तः नीत्वा, प्रीत्या तस्य सत्कारं कृतवान् ।
अतीव आदरेण तस्य शयनव्यवस्थाम् अपि कृतवान् ।

प्रातःकालः सञ्चातः । स्वस्य निमित्तम् आश्रम-
पालकेन कृतम् आतिथ्यं दृष्ट्वा महाराजः सन्तुष्टः जातः ।
सः तम् उक्तवान् - ‘हे महात्मन् ! यद्यपि मम भवतः
परिचयः नास्ति, तथापि भवान् मह्यम् आश्रयं दत्तवान् ।
उत्तमम् आतिथ्यम् अपि कृतवान् । अहं कदापि भवतः
सत्कारं न विस्मरामि’ः इति ।

तदा आश्रमपालकः हसन् उक्तवान् - “भोः
मगधनरेश ! भवान् मम आतिथ्यं न विस्मरिष्यति
इति अहमपि जानामि । वस्तुतः अहं भवतः आतिथ्यं
न कृतवान् । किन्तु किञ्चित्कालं यावत् मम मित्रेण
सह सानन्दं समयं यापितवान्, तावदेव” इति ।

कीर्तिसेनः महता आश्रयेण तं पश्यन् स्थितवान् ।
तस्य आश्रयचकितं मुखं पश्यन् आश्रमपालकः

उक्तवान् - “भोः मित्र ! मां विस्मृतवान् किम् ?”
इति ।

तदा कीर्तिसेनः ज्ञातवान् यत् ‘एषः मम प्राणस्नेहितः
आरुणिः’ इति । सन्तुष्टः सः तस्मिन् आश्रमे इतोऽपि
एकं दिनं स्थितवान् ।

परेद्यवि महाराजः राजधानीं प्रति प्रस्थितवान् ।

◆ (सं) तरुणा सिंहः

गमनसमये सः आरुणिम् -
 “भवान् अपि राजधानीम्
 आगच्छतु” इति सानुरोधम्
 उक्तवान् । तत् निराकुर्वन् आरुणिः
 उक्तवान् - “मित्र ! अहम् अरण्ये
 आश्रमजीवने एव सुखेन
 तिष्ठामि । भवान् प्रतिनिवर्तताम् ।
 यदा मां द्रष्टुम् इच्छति तदा अत्र
 आगच्छतु” इति ।

परन्तु कीर्तिसेनः तत् न
 अङ्गीकृतवान् । बलात् तं राजधानीं
 प्रति नीतवान् एव । आरुणिः
 गमनसमये चिन्तितवान् - ‘एषः
 हठवादी, अहङ्कारी अपि अस्ति ।

एतं शिक्षितुम् एषः अवसरः लब्धः । उचिते काले
 सुवचनैः एतस्य अहङ्कारं हठं च निवारयामि’ इति ।

गमनानन्तरं महाराजः तस्मै सन्तोषेण प्रीत्या च
 स्वराज्यस्य अर्धभागं दत्तवान् ।

राजधानीम् आगतवतः आरुणेः षण्मासाः अतीताः ।
 कदाचित् महाराजः कीर्तिसेनः तेन सह भोजनं कुर्वन्
 आसीत् । तदा सः अभिमानेन आरुणिम् उक्तवान् -
 “भोः मित्र ! स्मरतु । पूर्वं भवान् वने वसति स्म ।
 कन्दमूलादिकम् एव भवतः आहारः आसीत् । मम
 सहवासेन भवता एतत् सर्वं सुखं प्राप्तम् अस्ति ।
 सम्प्रति आवयोर्मध्ये न कोऽपि भेदः । सत्यं खलु ?”
 इति ।

स्मितवदनः आरुणिः उक्तवान् - “महाराज ! भवता
 उक्तं सत्यम् एव । भवान् मम बहु साहाय्यं कृतवान् ।
 परन्तु आवयोर्मध्ये भेदः नास्ति इति मा चिन्तयतु ।”

तत् श्रुत्वा कीर्तिसेनः आश्र्वयेण उक्तवान् - “मित्र !
 आवयोर्मध्ये कः भेदः ? अहं तु भवते अर्धारज्यं दत्तवान् ।
 मम समीपे यावत् वित्तम् अस्ति तावदेव भवतः समीपे
 अपि अस्ति । तत्र नास्ति सन्देहः” इति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा आरुणिः तूष्णीं भवनस्य अन्तः
 गतवान् । स्वस्य पूर्वतनम् आश्रमवस्थं धृत्वा, कमण्डलं
 गृहीत्वा बहिः आगतवान् । महाराजम् उक्तवान् च - “हे

सम्प्रोवर्षेमधुरानुभवः एव आवश्यकः चेत् वर्षारम्भदिने
 एव पत्यै नूतनशास्त्रिका दापनीया अविस्मृत्य... !

राजन् ! मया सह आगच्छतु भवान्
 वनं प्रति । एतस्मिन् जगति
 सांसारिकपदार्थेषु किम् अस्ति ?
 आवां वनं गत्वा आश्रमे निवसन्तौ
 आत्मानन्दं प्राप्स्यावः” इति ।

कीर्तिसेनः उक्तवान् - “तत्
 कथं शक्यते ? किञ्चित्कालपूर्वमेव
 मम विवाहः अभवत् । अधुना
 मम पुत्रः जातः । सः लघुः शिशुः
 अपि । सः राज्यपालनं कर्तुं न
 शक्नोति । अतः अहं राज्यं
 त्यक्त्वा कथं वा भवता सह आगन्तु
 शक्नुयाम् ?” इति ।

कीर्तिसेनस्य वचनं श्रुत्वा
 आरुणिः - “हे राजन् ! अहं प्रस्थितः अस्मि । यथा
 भवता राज्यं त्यक्तुं न शक्यते तथा मया राज्ये स्थातुं न
 शक्यते । आवयोः मध्ये एषः एव भेदः अस्ति ।
 भवतः सुखभोगेषु आसक्तिः अस्ति । मम न तथा ।
 प्रथमं त्यागस्य महत्त्वम् भवान् अवगच्छतु” इत्युक्त्वा
 ततः निर्गतवान् ।

□ □

एहि हसान

अलं तावद्

कश्चन वणिक् कश्चन कृषिकः च तपश्चरणार्थम् अरण्यं
 गतवन्तौ । कठोरं तपः आचरितवन्तौ । तयोः तपसा सन्तुष्टः
 देवः प्रत्यक्षीभूय प्रथमं कृषिकं पृष्ठवान् - “भक्त, किम्
 इच्छति भवान् ?” इति ।

“देव ! महाम् ऐश्वर्यम् आवश्यकम् । प्रसादसदृशं भवनम्
 आवश्यकम् । कारयानानि आवश्यकानि । सकलसौभाग्यम्
 अपि आवश्यकम् - ” इति कृषिकः बहुधा अपेक्षां
 प्रकटितवान् ।

“तथास्तु” इति वरेण कृषिकम् अनुगृह्य देवः वणिजः
 पुरतः स्थित्वा पृष्ठवान् - “भवान् किम् इच्छति ?” इति ।

तदा वणिक् उक्तवान् - “देव ! महां किमपि वस्तु न
 आवश्यकम् । भवता इदानीं यस्मै कृषिकाय् वराः दत्ताः तस्य
 मम च दृढा मैत्री यथा चिरं भवेत् तथा अनुगृह्णातु । तावता
 अलम्” इति ।

- (सं) मकरन्दः

(सं) डा. गोपालनारायण शर्मा

क स्मिंश्चित् ग्रामे कक्षन् ब्राह्मणकुमारः निवसति स्म । तस्य नाम ऐश्वर्यः । पितुः आज्ञानुसारम् ऐश्वर्यः अध्ययनार्थं नगरं गतवान् । तत्र सः बहु परिश्रमेण अध्ययनं कृतवान् ।

गच्छता कालेन ऐश्वर्यः महान् पण्डितः जातः । व्याकरणे साहित्ये च तस्य महत् पाण्डित्यम् आसीत् । यदा सः ग्रामं प्रत्यागतवान् तदा सर्वे जनाः तम् आदरेण पश्यन्ति स्म । यतः तस्मिन् ग्रामे तादृशविद्यावान् अन्यः न आसीत् । एतस्मात् कारणात् ऐश्वर्यः अतिरिक्तः अभवत् ।

एकदा तस्मिन् ग्रामे एका वरयात्रा प्रचलन्ती आसीत् । वरयात्रायां चत्वारः पण्डिताः अपि आसन् । तस्मिन् ग्रामे काचित् परम्परा आसीत् यत् विवाहसन्दर्भे शास्त्रगोष्ठी प्रचलति स्म । यदा सर्वे विवाहमण्डपम् आगतवन्तः तदनन्तरं शुभमुहूर्ते शास्त्रगोष्ठ्याः आरम्भः जातः ।

अनाहृतः अपि ऐश्वर्यः तत्र गत्वा प्रथमपङ्कौ एव उपविष्टवान् । ततः सः एव प्रथमतया पण्डितान्

उद्दिश्य प्रश्नं कुर्वन् शास्त्रगोष्ठ्याः आरम्भं कृतवान् । पण्डिताः अपि विनयेन तस्य प्रश्नस्य उत्तरम् उत्कवन्तः ।

तदनन्तरं पण्डितानां पर्यायः आगतः । तेषु कक्षन् वृद्धः ऐश्वर्यं पृष्ठवान् - “असभ्यः कः ?” इति ।

ऐश्वर्यः सर्वाम् उत्कवान् - “सः असभ्यः, यः ज्येष्ठानां, गुरुणां च आदरं न करोति, तेषां पुरतः असमीचीनं व्यवहारं च करोति” इति ।

पुनः सः एव वृद्धः उत्कवान् - “भवान् एतदपि जानीयात् यत् असभ्येन पुरुषेण सह यः वार्तालापं करोति, सः अपि असभ्यः भवति” इति ।

“भवता उत्तं शतं प्रतिशतं सत्यम्” इति उत्कवान् ऐश्वर्यः ।

पण्डितः हसन् उत्कवान् - “तर्हि अहं भवता सह वार्तालापं न करिष्यामि” इति ।

पण्डितस्य वचनं श्रुत्वा ऐश्वर्यः कोपेन - “भवतः वचनस्य कः अर्थः ?” इति पृष्ठवान् ।

पण्डितः शान्ततया उत्कवान् - “भवतः पूज्यः जनकः अस्यां सभायाम् अन्तिमायां पङ्कौ उपविष्टवान् अस्ति । कर्नीयान् अपि भवान् तस्य उपेक्षां कृत्वा प्रथमपङ्कौ उपविष्टवान् अस्ति खलु ! एषा सभ्यता वा ?” इति ।

ऐश्वर्यः तदा गर्वेण उत्कवान् - “अहं तु आचार्यः अस्मि, पण्डितः अपि अस्मि” इति ।

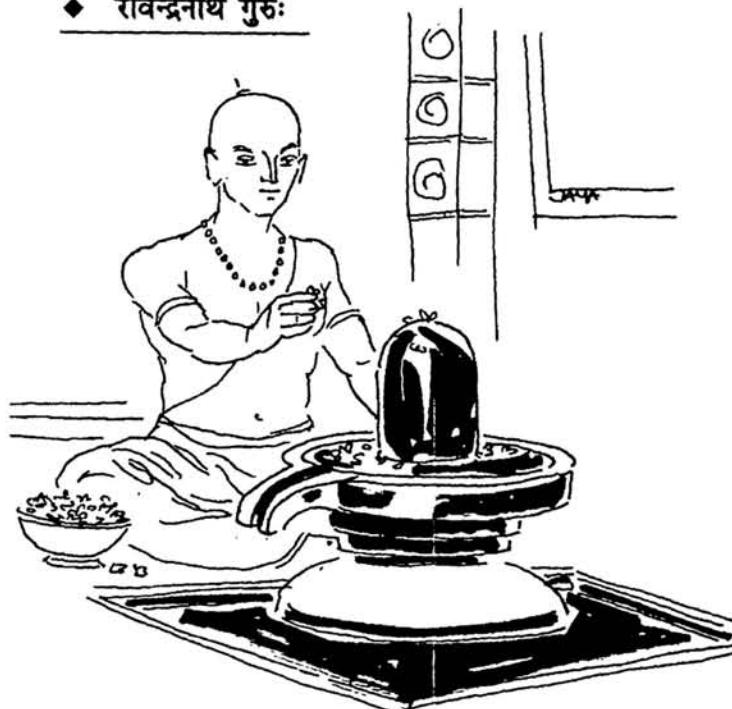
तदा पण्डितः - “यद्यपि भवान् आचार्यः अस्ति । अधिकं शास्त्रज्ञानम् अपि भवतः अस्ति, तथापि भवता सत्सङ्गः न कृतः । तदर्थं भवान् गर्वितः अस्ति । पुस्तकानाम् अध्ययनं केवलं न पर्याप्तम् । लोकव्यवहारः अपि ज्ञातव्यः । सज्जनैः ज्येष्ठैः सह कथं व्यवहरणीयम् इति भवान् प्रथमं जानातु” इति तस्य उपदेशं कृतवान् ।

पण्डितस्य वचनं श्रुत्वा ऐश्वर्यः लज्जया शिरः अवनम्य स्थितवान् ।

□□

तपसः महत्वम्

◆ रविन्द्रनाथ गुरुः

क स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन ब्राह्मणः कश्चन धीवरः च
वासं कुर्वन्तौ आस्ताम् । तौ द्वौ अपि शिवभक्तौ ।
तस्मिन् ग्रामे कश्चन शिवदेवालयः आसीत् । द्वौ अपि
प्रतिदिनं शिवालयं गत्वा भक्त्या शिवस्य पूजां कुरुतः
स्म । तौ द्वौ अपि अनपत्यौ आस्ताम् । यद्यपि तौ
भक्त्या पूजां कुरुतः स्म, तथापि शिवः तयोः इच्छां न
पूरितवान् एव ।

कानिचन वर्षाणि अतीतानि । एकस्मिन् दिने धीवरः
मद्यं पीत्वा मन्दिरम् आगतवान् । देवस्य पुरतः स्थित्वा
सः उक्तवान् - “भोः शिव ! यदि भवान् अपत्यदानेन
मां न अनुगृह्णाति तर्हि एतेन मत्स्यपूरितेन करण्डकेन
भवन्तं ताडयामि” इति ।

तदा शिवः अशरीरवाण्या तम् उक्तवान् - “वत्स !
भवतः सप्त पुत्राः भविष्यन्ति” इति ।

कालान्तरे शिवस्य आशीर्वदेन धीवरस्य सप्त पुत्राः
अभवन् ।

अत्र तु ब्राह्मणः भक्त्या बिल्वपत्रैः अभिषेकैः च
शिवस्य पूजां कुर्वन् दिनानि यापयति स्म । परं तस्य तु
अपत्यानि न अभवन् एव ।

भक्तयोः विषये एतादृशं व्यवहारं दृष्ट्वा आश्चर्यं
प्रकटयन्ती पार्वती शिवं पृष्ठवती - “स्वामिन् !
किम् इदं विचित्रम् ? धीवरः भवन्तं भायितवान् ।
तथापि भवान् तं पुत्रदानेन अनुगृहीतवान् । एषः
ब्राह्मणः भक्त्या भवतः पूजां करोति । तथापि
तस्य पूजायाः फलम् एव नास्ति खलु ?” इति ।

तदा शिवः उक्तवान् - “धीवराय यद्यपि
पुत्राः जाताः, तथापि ते सर्वे लोककण्टकाः
भवन्ति । इतःपरम् अहं ब्राह्मणाय पुत्रं दास्यामि ।
सः लोकोद्धारकः भविष्यति । किन्तु तस्य आयुः
केवलं द्वादश वर्षाणि” इति ।

अपरस्मिन् दिने ब्राह्मणः पूजां कुर्वन् आसीत् ।
तदा तेन अशरीरवाणी श्रुता - “भोः ब्राह्मण !
भवतः एकः पुत्रः भविष्यति । तस्य आयुः
केवलं द्वादश वर्षाणि” इति ।

तत् श्रुत्वा ब्राह्मणः चिन्तितवान् - “मम पुत्रः
केवलं द्वादश वर्षाणि एव जीविष्यति चेदपि
चिन्ता नास्ति । यदि सत्कर्माणि कुर्यात् तदा
तस्य जीवनं सार्थकं भविष्यति । मनुष्यस्य जीवने
कर्मणामेव महत्वम्” इति ।

केचन मासाः अतीताः । ब्राह्मणस्य एकः पुत्रः
जातः । यदा पुत्रस्य सप्त वर्षाणि अभवन्, तदा ब्राह्मणः
तस्य उपनयनं कृतवान् । एकादशे वयसि विवाहम्
अपि कृतवान् । पुत्रस्य पत्नी अपि भक्त्या महादेवस्य
अर्चनां करोति स्म । ब्राह्मणः दृढं विश्वसितवान् यत्
‘एषा मम सुषा कथमपि मृत्युमुखात् पत्युः रक्षणं
करिष्यति’ इति ।

सुषा शिवपूजनेन सह महालक्ष्मीपूजनम् अपि करोति
स्म । कानिचन दिनानि अतीतानि । तस्याः पूजया
सनुष्टा महलक्ष्मीः तस्याः पुरतः प्रत्यक्षा भूत्वा -
“वत्से ! दीर्घसुमङ्गली भव” इति उक्त्वा अदृश्या
जाता ।

यद्यपि सः ब्राह्मणकुमारः अल्पायुः आसीत् तथापि
देव्या: महालक्ष्म्या: आशीर्वादकारणतः दीर्घायुः सञ्चातः ।
ततः सः बहुकालपर्यन्तं सुखेन जीवनं कृतवान् ।

□□

का धनपुरं धनदेवः नाम राजा पालयति स्म ।
धनबलेन एव सर्वं साधयितुं शक्यते इति चिन्तयति
स्म सः । तस्य मन्त्री सुबुद्धिः । सुबुद्धेः विचारः आसीत्
यत् बुद्धिबलम् एव सर्वश्रेष्ठम् इति । ‘धनबलं श्रेष्ठम्
उत् बुद्धिबलम्’ इति विषये राजमन्त्रिणोः सर्वदा चर्चा
भवति स्म । एकदा ताभ्यां निर्णयः कृतः यत् परीक्षया
एव धनबुद्ध्योः श्रेष्ठता निश्चेतव्या इति ।

बुद्धिबलम् एव श्रेष्ठम्

• गोलोकस्वामी, मेलुकोटे

ततः राजा मन्त्री च एकं धनिकम् एकं मेधाविनं च
आनायितवन्तौ । राजा तौ उद्दिश्य उक्तवान् - ‘पार्श्वराज्ये
मम मित्रं शूरसेनः निवसति । एतत् पत्रं तस्मै दातव्यं
भवद्द्याम्’ इति । पत्रं दत्त्वा तयोः गमनार्थं व्यवस्थाम्
अपि कृतवान् सः ।

तौ पार्श्वराज्यं गत्वा तत् पत्रं शूरसेनाय दत्तवन्तौ । पत्रे
लिखितम् आसीत् यत् ‘यौ एतत् पत्रम् आनीतवन्तौ

बाल मोहिनी

तयोः मरणदण्डनं भवता विधातव्यम्’ इति । राजा
शूरसेनः भटान् आहूय आज्ञापितवान् - ‘एतयोः
शिरश्छेदः क्रियताम्’ इति ।

भटाः तौ वध्यस्थानं नीतवन्तः । वध्यस्थानं दृष्टा
धनिकः पृष्ठवान् - “किमर्थम् आवाम् अत्र आनीतौ ?”
इति ।

तदा एकः भटः उक्तवान् - “भवतोः राजा प्रेषिते पत्रे
एवं करणीयम् इति सूचितम् अस्ति । अतः अस्माकं
राजा भवतोः वधम् आदिष्टवान्” इति ।

तत् श्रुत्वा नितरां भीतः धनिकः - ‘हा हन्त ! मया
कोऽपि अपराधः न कृतः । निरपराधस्य वधः अन्यायः ।
मां त्यजन्तु कृपया । प्रत्युपकाररूपेण अहं भवद्द्यः
प्रभूतं धनं दास्यामि’ इति रुदन् उक्तवान् ।

किन्तु भटाः एतत् न अङ्गीकृतवन्तः । धनिकः पुनः
पुनः प्रार्थितवान् । तथापि भटाः वधसञ्चाहम्
अनुवर्तितवन्तः ।

एतत्सर्वं पश्यन् अपि मेधावी निश्चिन्ततया उपविष्टः

आसीत् । एतत् दृष्टा कश्चन
भटः तं पृष्ठवान् - “भवतः
मरणभीतिः नास्ति वा ?”
इति ।

मेधावी उक्तवान् - “मम
मरणतः हानिः भवतां राज्ञः
देशस्य च । भवतां राजा
अविवेकी अस्ति ।
अविचिन्त्य निर्णयं करोति
सः । अस्तु, यत् ललाट-
लिखितं तत् भविष्यति”
इति ।

“अस्माकं महाराजेन
अविचिन्त्य किं वा
कृतम् ?” इति पृष्ठवान्

अपरः भटः ।

“अस्माकं राजा धनदेवेन यत् पत्रद्वारा सूचितं तत् कुर्वन् अस्ति भवतां महाराजः । धनदेवेन किमर्थं तथा सूचितम् इति तेन न चिन्तितम् एव । किम् अस्माकं देशे घातकाः न संन्ति ? किम् आवयोः वधः अस्मदेशे कर्तुं शक्यं न आसीत् ? आवयोः प्रेषणस्य उद्देशः एव न अवगतः भवतां राजा” इति उक्तवान् मेधावी ।

“केन उद्देशेन भवतां राजा भवन्तौ अत्र प्रेषितवान् अस्ति ?” इति कुतूहलेन पृष्ठवान् अन्यः भटः ।

“तत्र अस्ति वैशिष्ट्यम् । ज्योतिषिकैः उक्तम् अस्ति यत् आवयोः वधः यत्र भविष्यति तस्मिन् देशे द्वादशवर्षात्मकः क्षामः भविष्यति इति । को वा राजा स्वदेशस्य हानिम् इच्छेत् ? अतः तेन आवाम् अत्र प्रेषितौ” इति उक्तवान् मेधावी ।

एतत् श्रुत्वा भटप्रमुखः नितरां चिन्ताक्रान्तः । सः झटिति राजसमीपं गत्वा प्रवृत्तं निवेदितवान् । किञ्चित्

विचिन्त्य राजा निर्णीतवान् यत् एतयोः कथनम् सत्यमेव इति । ‘धनदेवेन मित्रद्रोहः वश्वना च कृता’ इति निर्णयं कृत्वा सः आज्ञापितवान् – “तयोः वधः मास्तु । शीघ्रमेव अस्माकं सेनापतिः भटैः एताभ्यां च सह काञ्चनपुरं गच्छतु । अचिरात् एव अस्माकं सैन्यम् आक्रमणं करिष्यति इति वार्ता धनदेवेन सः निवेदयतु” इति ।

सायद्वालसमये धनदेवः सुबुद्धिः च चर्चा कुर्वन्तौ आस्ताम् । तत्काले धनिकः मेधावी च तत्र आगतौ । शूरसेनस्य सेनापतिः अपि तत्र आगतः । धनदेवः प्रवृत्तं सर्वं ज्ञात्वा हसन् सुबुद्धिं श्लाघमानः शूरसेनसेनापतिं सर्वं निवेद्य - “स्पर्धार्थम् एतत्सर्वं कृतम् । शूरसेनविषये अस्माकं मैत्री अक्षुण्णा एव अस्ति । अतः चिन्ता कोपः वा करणीयः नास्ति । एतत्सर्वं मद्वचनैः भवान् महाराजं शूरसेनं निवेदयतु” इति उक्तवान् ।

सः सेनापतिः रृप्त्या प्रतिगतवान् । राजा मन्त्रिणः मेधाविनः च सम्माननं कृतवान् ।

□□

युद्धास्त्रनिर्माणागारं कुम् ?

स्वा मी श्रद्धानन्दवर्यः आर्यसमाजस्य अनुयायी । महान् देशभक्तः अपि आसीत् सः । काङ्गडीस्थे गुरुकुले यदा सः अध्यापयति स्म तदानीन्तनघटना एषा -

‘गुरुकुले युद्धास्त्राणां निर्माणागारं गौप्येन कार्यं करोति इति किंवदन्ती गुप्तचरविभागद्वारा कदाचित् श्रुता आंग्लसर्वकारेण । वस्तुस्थितेः परीक्षणार्थं कञ्चन आंग्लाधिकारी गुरुकुलम् आगत्य दर्पेण पृष्ठवान् - “अत्र युद्धास्त्रनिर्माणागारम् अस्ति इति श्रूयते । किम् एतत् सत्यम् ?”

स्वामी श्रद्धानन्दवर्यः शान्तस्वरेण उक्तवान् - “आम् ।”

आश्वर्येण कुतूहलेन च पृष्ठवान् आंग्लाधिकारी - “कुत्र अस्ति तत् ?”

“तत् तु अत्रैव अस्ति । एते एव मया निर्मायमाणानि युद्धास्त्राणि !” इति वदन् श्रद्धानन्दवर्यः गरुकुलीयान्

• (सं) रामकृष्णः

ब्रह्मचारिणः दर्शितवान् ।

एतत् श्रुत्वा सः गुप्तचरविभागीयः अधिकारी विषण्णवदनः सन् ततः निर्गतवान् ।

वराकः सः न जानाति स्म यत् तत्रत्यः एकैकः ब्रह्मचारी अपि आंग्लशासननिर्मलकं गोलकास्त्रम् इव आचरति इति ।

□□

सः कश्चित् पवित्राश्रमः । तम् आश्रमं परितः
उत्तमं वातावरणम् अस्ति इति कारणतः बहवः
जनाः तदा तदा गच्छन्ति स्म । तत्र नदी काचित्,
उन्नतपर्वताः च आसन् । तस्मिन् निर्मलवातावरणे
कश्चित् महर्षिः कुटीरं निर्माय निष्ठया ध्यानं कुर्वन्
आसीत् । तस्य महर्षेः दर्शनमेव महत् भाग्यं मन्यन्ते स्म
जनाः ।

एषः आश्रमः यस्मिन् राज्ये आसीत् तत् राज्यं
कश्चित् उत्तमः महाराजः पालयति स्म । तस्य एकः एव
पुत्रः आसीत् । सः पुत्रम् अत्यन्तप्रीत्या पश्यति स्म ।
'मम पुत्रः उत्तमः आदर्शपुरुषः च भवतु' इति तस्य
इच्छा ।

किन्तु राजकुमारः तद्विरुद्धम् एव प्रवर्तनं करोति
स्म । पुत्रे महती प्रीतिः अस्ति इति कारणतः महाराजः तं
न तर्जितवान् । विद्याभ्यासाय तं गुरुकुलं प्रति
प्रेषितवान् । तथापि सः पुत्रः उत्तमः न सञ्चातः । केवलं
दुर्व्यसनैः कालं व्यर्थं यापयति स्म ।

तादृशं पुत्रं दृष्ट्वा अपि किमपि कर्तुम् अशक्तः
महाराजः तूष्णीं स्थितवान् । 'यदि मम पुत्रः सिंहासने
उपविशति तर्हि राज्यस्य स्थितिः का भवेत्' इति सः
चिन्ताक्रान्तः अभवत् ।

एवं चिन्तां कुर्वतः महाराजस्य मनसि एकः उपायः
स्फुरितः । सः पुत्रम् उक्तवान् - "मम अत्यन्तम्
आत्मीयः कश्चन महर्षिः अरण्ये वसति । भवान् एकदा
तत्र गत्वा तेन मिलतु" इति ।

युवराजः महता कष्टेन तत् अङ्गीकृत्य तस्मिन् दिने
सायद्वाले एव तम् आश्रमं गतवान् । आतपे आगतः
इति कारणतः सः महान् श्रान्तः जातः आसीत् ।

युवराजस्य आगमनं महाराजः पूर्वमेव महर्षिं
सूचितवान् आसीत् । अतः महर्षिः यदा युवराजं
दृष्टवान् तदा स्वेन किं करणीयम् इति सः निश्चितवान् ।
सः युवराजम् उपवेश्य तस्य बुधुक्षानिवारणार्थं प्रथमं
कानिचन फलानि दत्तवान् ।

युवराजः तानि फलानि दृष्टवान् । फलानाम् उपरि
अनेकाः मक्षिकाः उपविष्टाः आसन् । सः असह्य-
भावनया महर्षिं पृष्ठवान् - "गुरुदेव ! मक्षिकाभिः

हृदयपरिशुद्धता

(सं) सतीशः

सृष्टानि एतानि फलानि कथं खादनीयानि मया ? तेषां
दर्शनेन एव जुगुप्सा जायते" इति ।

तदा महर्षिः उक्तवान् - "युवराज ! एतानि फलानि
सकृत् खादति चेत् समाप्यन्ते । तादृशफलानाम् उपरि
स्थितानां मक्षिकाणां दर्शनेन एव एतावतीं जुगुप्साम्
अनुभवति खलु भवान् ? एवं चेत् सर्वदा भवतः
हृदयस्य उपरि स्थितानां कामक्रोधलोभादिदुर्मक्षिकाणां
विषये किमर्थं न चिन्तयति ? तानि दुर्व्यसनानि भवतः
हृदयस्य, शीलस्य च नष्टं कुर्वन्ति इति न जानाति
किम् ? बाह्यखाद्यस्य विषये एतावतीं शुद्धतां पश्यता
भवता हृदयशुद्धेः विषये किमर्थम् उपेक्षा क्रियते ?

बाह्यशुद्धतया सह हृदयशुद्धता अपि रक्षणीया । तदा एव भवान् उत्तमः आदर्शपुरुषः च भवितुं शक्नोति ।”

महर्षेः दिव्योपदेशं श्रुत्वा युवराजः तस्य पादौ गृहीतवान् । पश्चात्तापेन क्षमां प्रार्थितवान् । अपि च “इतःपरं प्रेम दया उपकारभावः इत्यादिसद्गुणैः सज्जनः

धर्मनिरतः च भूत्वा जीवामि” इति प्रतिज्ञां कृतवान् ।

युवराजे सज्जातं परिवर्तनं हृष्टा महर्षिः महता सन्तोषेण तस्य आशीर्वादं कृतवान् । महाराजः अपि सनुष्टः भूत्वा कालान्तरे तस्मै राज्यपालनदायित्वं दत्तवान् ।

□□

समाधानम्

- सिद्धेश्वरबलराममहाराजः

का

शीनगरे जनार्दनः नाम कश्चन तरुणः आसीत् । सः गुरुकुलं गत्वा समीचीनतया विद्याभ्यासं कृतवान् । विद्याभ्याससमाप्तेः अनन्तरं सः गुरुं पृष्ठवान् - “गुरुर्वय ! जीवने समाधानं प्राप्नुं मया किं करणीयम् ?” इति ।

तदा गुरुः उक्तवान् - “श्मशानं गन्तव्यम् ।”

“तत्र गत्वा मया किं करणीयम् ?”

“श्मशाने शवस्थानानि भवन्ति एव ।”

“आम् । तानि तत्र भवन्ति । ततः किम् ?”

“भवान् श्मशानं गच्छतु । तानि शवस्थानानि निन्दित्वा तेषाम् अपमाननं करोतु ।”

एतत् श्रुत्वा जनार्दनः विस्मितः अभवत् । तथापि गुरोः वचनं पालयन् सः श्मशानं गत्वा शवस्थानानि सम्यक् निन्दितवान् । ततः प्रत्यागत्य गुरोः पुरतः विनयेन स्थितवान् । तदा गुरुः पृष्ठवान् - “मया यथा उक्तं तथैव कृतं ननु ?”

“आं गुरुर्वय ! भवतः वचनं यथावत् पालितम् ।”

“अधुना पुनः अपि तत्रैव गन्तव्यं भवता ।”

“इदानीं मया तत्र किं करणीयम् ?”

“तानि एव स्मारकाणि पूजयनीयानि । पुष्पाणि समर्प्य तेषां प्रशंसा करणीया । सम्माननं च प्रदर्शनीयम् ।”

शिष्यः इदानीम् अपि गुरोः आदेशं यथावत् पालितवान् । पुनः गुरोः समीपम् आगतवान् च ।

गुरुः पृष्ठवान् - “वत्स ! स्मारकाणि यदा भवता अपमानितानि तदा तैः किं कृतम् ?”

“न किमपि” - इति उक्तवान् जनार्दनः ।

“अथ भवता यदा सम्माननं कृतं तदा तैः किं कृतम् ?”

तदा अपि न किमपि कृतं तैः । निर्जीवानि तानि किं वा कुर्यात् ?”

“निर्जीवानि अपि तानि भवन्तं नीतिं बोधयन्ति । जीवने अपमानावसराः यथा तथैव प्रशंसावसराः अपि भवन्ति । अवसरद्वये अपि यः मौनेन तिष्ठति, यश्च प्रत्युत्तरम् अयच्छन् विकारं कमपि न प्राप्नोति सः एव जीवने समाधानं प्राप्नोति । समाधानं प्राप्नुम् अयम् एव योग्यः मार्गः” इति बोधितवान् गुरुः ।

जनार्दनः समाधानं प्राप्य गुरोः अनुज्ञां स्वीकृत्य स्वगृहं प्रतिगतवान् ।

□□

बाल मोदिनी

ने पोलियनः जगद्विख्यातः मेधावी । ‘वीराणां शब्दकोषे असम्भवं शब्दः एव नास्ति’ इति घोषितवान् आसीत् सः । तस्य मातुः नाम लटेसिया इति । यदा नेपोलियनः बाल्यकाले अध्ययननिरतः आसीत् तदा प्रवृत्ता घटना एषा ।

एकदा, सूर्यः अस्तंगतः चेदपि, विद्यालयं गतः नेपोलियनः न प्रत्यागतः । एतत् दृष्ट्वा माता व्याकुलचित्ता जाता । अन्धकारप्रसारस्य अनन्तरम् अपि पुत्रः न आगतः एव । पुत्रस्य आगमनस्य निरीक्षया श्रान्ता सा शिक्षकस्य गृहं गतवती । प्रवृत्तं सर्वं निवेद्य महान्तम्

साधनाबुद्धिः

रवीन्द्रनाथगुरुः

आतङ्कं प्रकटितवती सा ।

सर्वं श्रुत्वा शिक्षकः अपि दिग्भ्रान्तः । सः लुटेसियथा सह विद्यालयं गतवान् । सर्वत्र नेपोलियनम् अन्विष्य अप्राप्य अन्ते प्रवचनमन्दिरस्य द्वारम् उद्घाटितवान् सः । तत्र दीर्घपीठस्य उपरि उपविष्टः एव निद्रामग्नः नेपोलियनः ताभ्यां दृष्टः । आगतानां पादध्वनिं श्रुत्वा नेपोलियनः जागरितः अभवत् । अध्यापकः तस्य समीपं गत्वा गम्भीरस्वरेण पृष्ठवान् - “किम् इयं ते अवस्था ?” इति ।

तदा नेपोलियनः उक्तवान् - “गुरुवर्य ! अद्य प्रातः भवता एका गणितसमस्या दत्ता आसीत् खलु ? तस्याः उत्तरं केनापि ज्ञातुं शक्तं न आसीत् । सहपाठिनः सर्वे माम् उक्तवन्तः - “अये मेधाविन् ! ‘भवान् अस्ति गुरोः प्रियशिष्यः। ‘भवान् प्रतिभाशाली’ इति गुरुः सर्वदा भवतः श्लाघनं करोति । अतः एतस्याः समस्यायाः समाधानम् अवश्यं साधनीयं भवता” इति । तत् चिन्तयन् अहम् अत्रैव उपविष्टवान् । चिन्तनमग्नः अहं द्वारपिधानम् अपि न लक्षितवान् । इदानीं तस्याः समस्यायाः उत्तरं साधितम् अस्ति मया” इति । ततः सः स्वकीयम् उत्तरपुस्तकम् अध्यापकस्य पुरतः गृहीतवान् ।

युक्तम् उत्तरं दृष्ट्वा सन्तुष्टः अध्यापकः तं श्लाघमानः - “भवतः साधनबुद्धिः नितरां श्लाघ्या । भवान् अग्रे विश्विख्यातः भविष्यति” इति उक्तवान् ।

युक्तिः शक्तेः गरीयसी

◆(सं) चन्द्रशेखरः

क स्मिंश्चित् गहनारण्ये कश्चन महान् राक्षसः
आसीत् । सः तु अरण्ये विद्यमानान् सर्वान्
प्राणिनः मारयति स्म । न केवलं प्राणिनां
मारणम्, अपि तु समीपस्थान् ग्रामजनान् अपि
सः बहुधा पीडयति स्म । तस्मात् कारणात् सर्वे
अपि भीताः अभवन् ।

गच्छता कालेन राक्षसस्य पीडनम् अधिकं
जातम् । अतः सर्वेऽपि चिन्ताक्रान्ताः अभवन् ।
एकदा योगेशः नाम कश्चन युवकः ‘कथमपि
अयं राक्षसः मारणीयः, अथवा एतस्मात्
अरण्यात् दूरे वा प्रेषणीयः’ इति चिन्तितवान् ।

एकस्मिन् दिने सः महता प्रयासेन राक्षसस्य
वासस्थलभूतम् अरण्यं प्रविष्टवान् । सर्वत्र
अन्विष्य सः राक्षसस्य आवासस्थानस्य समीपम्
आगतवान् ।

राक्षसः तु धैर्येण आगच्छन्तं युवकं दृष्ट्वा
उच्चस्वरेण - ‘कः भवान् ? किमर्थम् अत्र
आगतवान् ?’ इति गर्जितवान् ।

तदा योगेशः धैर्येण - ‘महावीरः अहं भवन्तं ग्रहीतुम्
आगतवान् अस्मि’ इति उक्तवान् ।

तत् श्रुत्वा राक्षसः उच्चैः हसितवान् । उक्तवान् च -
‘मूर्ख ! भवान् मम शक्तिं न जानाति । निमेषाभ्यन्तरे
अहं भवन्तं मारयितु शक्नोमि’ इति ।

क्षणं हसन्तु

अधिवक्ता - (साक्षिणम् उद्दिश्य) अहं भवन्तं कांश्चन प्रश्नान्
पृच्छामि । भवता उत्तररूपेण ‘आम्’ इति, ‘न’ इति वा वक्तव्यं, न
ततोऽपि अधिकम् ।

साक्षी - सर्वेषां प्रश्नानां तादृशम् उत्तरं वकुं न शक्यते श्रीमन् ।

अधिवक्ता - कुतः न शक्यते ?

साक्षी - तर्हि अहं भवन्तम् एकं प्रश्नं पृच्छामि । तादृशम् उत्तरं
भवान् एव वदतु ।

अधिवक्ता - अस्तु ! पृच्छतु तावत् ।

साक्षी - भवान् इदानीम् अपि स्वपलीं प्रतिदिनं ताडयति किम् ?

अधिवक्ता निरुत्तरः अभवत् ।

“भोः राक्षस, अहमपि न साधारणः । यतोऽहि मया
इतः पूर्वं भवाद्दशः एव अन्यः राक्षसः गृहीतः अस्ति ।
यदि भवतः संशयः अस्ति तर्हि पश्यतु” इति वदन्
योगेशः स्वसमीपे विद्यमानं दर्पणं दर्शितवान् ।

तदा राक्षसः दर्पणे विद्यमानम् आत्मनः प्रतिबिम्बं
दृष्ट्वा ‘एषः अपरः राक्षसः स्यात् भयङ्करः अस्ति’ इति
चिन्तयन् भयेन युवकं प्रार्थितवान् - ‘भोः कृपया मां मा
पीडयतु । इतः परम् अहम् अत्र वासं न करिष्यामि ।
इतः बहुदूरं गमिष्यामि । कान् अपि न पीडयिष्यामि ।
कृपया मां मुश्चतु’ इति ।

राक्षसस्य पलायनस्य वार्ता योगेशस्य मुखात् श्रुत्वा
सर्वेऽपि ग्रामजनाः सन्तुष्टाः अभवन् । ततः आरभ्य
ग्रामे अरण्ये च शान्तिः सर्वत्र प्रसृता ।

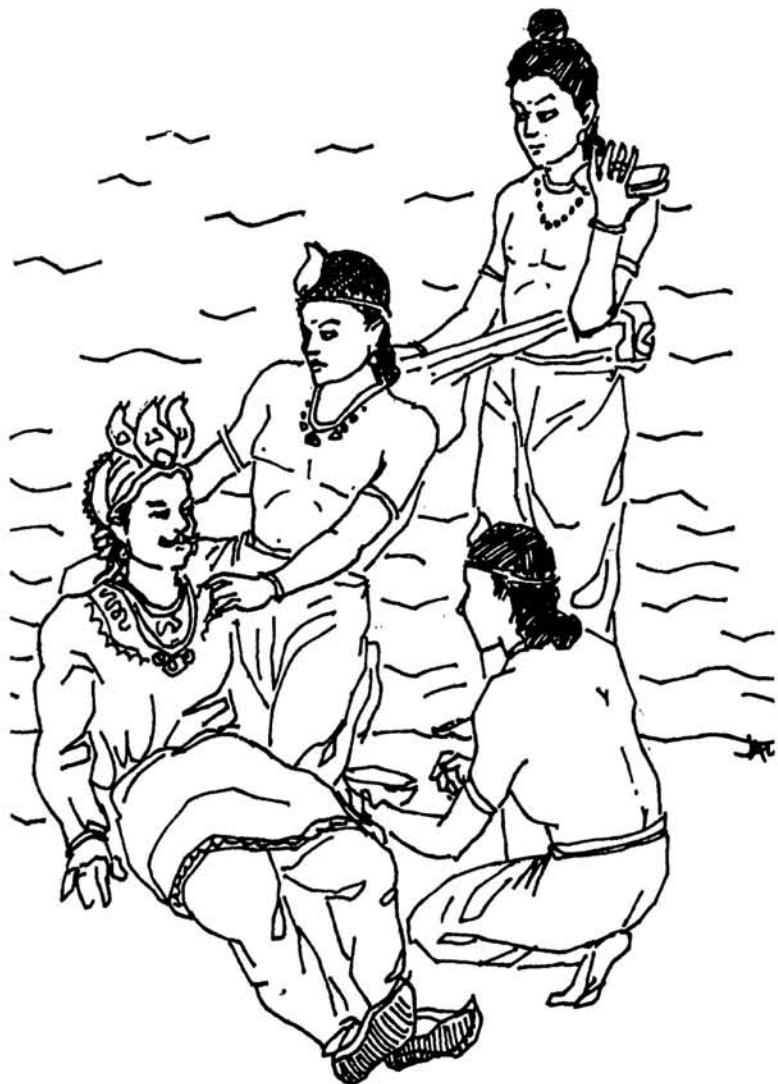

विषद्विष्टः

- (सं) हसबनीस सुरेशहरी

ए कदा पाताललोकस्य अधिपते: शेषनागस्य उदरवेदना आरब्धा । पाताललोके विद्यमानाः सर्वे अपि वैद्याः आगत्य शेषनागस्य औषधोपचारं कृतवन्तः । किन्तु तस्य उदरवेदना न्यूना न जाता । अन्ततो गत्वा स्वर्गलोकस्य वैद्यौ अश्विनीकुमारौ आहूतौ । तौ द्वौ अपि पाताललोकं गत्वा शेषनागस्य चिकित्सां कृतवन्तौ । औषधोपचारः अपि जातः । किन्तु तयोः चिकित्सया अपि तस्य वेदना न अपगता, प्रत्युत अधिका एव जाता ।

तावति काले नारदः तत्र आगतः । शेषनागस्य

उदरवेदनायाः विषयं ज्ञात्वा सः मर्त्यलोकस्य कस्यचित् प्रसिद्धस्य वैद्यस्य नामोल्लेखनं कुर्वन् उक्तवान् - 'यदि भवन्तः तं वैद्यम् अत्र आनयन्ति, तर्हि निश्चयेन एतस्य रोगस्य उपशमनं भवति' इति ।

ततः शेषनागस्य दूताः मर्त्यलोकम् आगतवन्तः । वैद्यम् अन्विष्य तस्य गृहस्य समीपम् आगतवन्तः । तदा वैद्यः निद्रां कुर्वन् आसीत् । दूताः निद्रावस्थायां स्थितम् एव वैद्यं पाताललोकम् आनीतवन्तः ।

निद्रातः उत्थाय वैद्यः शेषालयं दृष्ट्वा नितरां भीतः अभवत् । यदा दूताः आगत्य विषयम् उक्त्वा तस्मै आश्वासनं दत्तवन्तः तदा सः शेषनागस्य चिकित्साम् आरब्धवान् ।

नाडीस्पन्दनं दृष्ट्वा औषधम् अपि परिकल्पितम् । 'नेत्रे निमील्य औषधं स्वीकरोतु' इति निवेदितवान् वैद्यः । शेषनागः नेत्रे निमील्य औषधं गृहीत्वा सेवितवान् । अचिरात् एव शेषस्य शारीरकम्पनं, उदरवेदना च न्यूना जाता ।

औषधस्य परिणामं दृष्ट्वा अश्विनीकुमारौ विस्मितौ अभवताम् । आश्वर्येण तौ तं पृष्ठवन्तौ - "भोः, वैद्यमहाशय ! किम् औषधं दत्तं भवता ?" इति ।

तदा वैद्यः उक्तवान् - "धृष्टम् आर्द्रकं दत्तं मया । एतत् तु सुप्रसिद्धम् औषधं किं भवन्तौ न जानीतः ?" इति ।

अश्विनीकुमारौ उक्तवन्तौ - "आवाभ्याम् अपि तदेव औषधं दत्तम् । किन्तु कोऽपि परिणामः न दृष्टः । किम् अत्र कारणम् ?" इति ।

वैद्यः उक्तवान् - "मम चिकित्सायाः रहस्यं भवन्तौ न ज्ञातवन्तौ इति मन्ये । यद्यपि भवन्तौ अपि तदेव औषधं दत्तवन्तौ, तथापि तस्य रोगस्य उपशमनं न जातम् ।

कथम् इति चेत् भवन्तौ यदा औषधं दत्तवन्तौ तदा शेषनागस्य नेत्रे उद्धाटिते आस्ताम् । तदा तस्य विषद्विष्टः औषधस्य उपरि पतिता, तदा औषधम् अपि विषमयं जातम् । अतः तस्य

गृहीत्वा नेत्रे निर्मील्य पिबतु इति उक्तवान् । अतः तस्य विषदृष्टिः औषधस्य उपरि न पतिता । तस्मात् तस्य उदरवेदना अपि न्यूना जाता । अतः वैद्यः रोगिणः

विषयं सम्यक् ज्ञात्वा एव औषधोपचारं कुर्यात् । अत्र भवतोः दोषः नास्ति” इति ।

मूकः बधिरश्च

पूर्व कस्मिंश्चित् ग्रामे भिक्षुकद्वयम् आसीत् । तयोः एकः मूकः । अन्यः बधिरः । तौ द्वो अपि प्रतिदिनं मार्गपाश्चेऽउपविश्य भिक्षाटनं कुरुतः ।

एकदा तौ यथापूर्वं मार्गपाश्वेऽउपविश्य भिक्षायाचनं कुरुतः स्म । तस्मिन् दिने अनेके जनाः तेन मार्गेण सञ्चारं कुर्वन्ति स्म । तेषु बहवः बधिराय भिक्षां दत्तवन्तः । मूकाय तु द्वित्राः एव भिक्षां दत्तवन्तः ।

एतत् दृष्ट्वतः मूकस्य महत् दुःखम् अभवत् । कोपः अपि आगतः । किञ्चित् कालानन्तरं कश्चन धनिकः तेन मार्गेण आगतवान् । सः अपि बधिराय एकरूप्यकस्य नाणकं भिक्षारूपेण दत्तवान् ।

मूकः एतत् न असहत । कोपं निग्रहीतुम् असमर्थः सः तं धनिकम् उक्तवान् - “भोः महोदय ! तस्मै किमपि मा ददातु । यतः सः बधिरः नास्ति” इति ।

“किमिदं विचित्रम्, मूकः सम्भाषणं करोति !” इति धनिकः आश्र्वयेण उक्तवान् । अन्ये अपि जनाः तत्र सम्मिलिताः अभवन् । तदा बधिरः उक्तवान् - “पश्यन्तु भोः ! एषः दुष्टः महां भिक्षां न यच्छन्तु इति वदति” इति ।

तयोः मध्ये महान् कलहः जातः । कलहमग्नौ तौ एतत् विस्मृतवन्तौ यत् आवाभ्यां मूक-बधिरौ इव अभिनयः क्रियमाणः अस्ति इति । तदा सर्वेऽपि जनाः ज्ञातवन्तः यत् तौ वास्तविकरूपेण न मूकबधिरौ, अपि तु दृढकायौ युवकौ, किन्तु अलसौ इति । अतः ते सर्वे कोपेन तौ ताडयित्वा ततः प्रेषितवन्तः ।

(सं) विश्वनाथः

क

स्मिंश्चित् राज्ये कश्चन महाराजः आसीत् । सः न केवलम् अविवेकी, विचारहीनः अपि । स्वस्य राज्ये विशिष्टं शासनं भवेत् इति तस्य विचारः । तदर्थ सः किमपि करोति स्म ।

'स्वस्य कोषागारं सर्वदा पूर्णमेव भवतु' इति तस्य महाराजस्य इच्छा । अतः देशस्य आयस्य वर्धनार्थं सः विनूतनम् उपायं चिन्तितवान् । वने स्थितान् सर्वान् अपि वृक्षान् कर्तयित्वा विक्रीतवान् । सर्वाणि ओषधिसस्यानि उत्पाट्य विक्रयणं कारितवान् । प्राणिनः अपि मारयित्वा, तेषां मांसस्य विक्रयणं कारयित्वा धनं सम्पादितवान् ।

• बालकृष्ण मन्त्रगेमने •

बाल मोदिनी

तथापि महाराजस्य धनेच्छा न शान्ता । अतः सः नूतनाम् आज्ञां कृतवान् - "मम राज्ये कार्यसमर्थः शक्तिमन्तः जनाः एव भवेयुः । तेषां गृहेषु निवसन्तः वृद्धाः, दुर्बलाः, अस्वस्थाः, विकलाङ्घाः, रोगिणः चापि तैः गृहात् निस्सारणीयाः । ते राज्यात् एव बहिः प्रेषणीयाः" इति । 'तथा क्रियते चेत् राज्ये आहारपदार्थानां सञ्चयः भवति' इति तस्य विचारः ।

राजाज्ञा पालनीया एव खलु प्रजाभिः ! अनिच्छन्तः अपि केचन जनाः राजाज्ञां पालितवन्तः । अन्ये केचन तत् राज्यमेव त्यक्त्वा देशान्तरं गतवन्तः ।

गच्छता कालेन राज्ये प्राकृतिकविकोपः आरब्धः । अनावृष्टिः जाता । अत्रान्तरे महाराजः अपि वातरोगेण पीडितः अभवत् । तस्य निवारणार्थं राजवैद्यैः कृताः सर्वाः अपि चिकित्साः विफलाः जाताः । दिने दिने तस्य रोगः अधिकः जातः । अन्ते राजा राज्ये सर्वत्र डिण्डिमोद्दोषं कारितवान् यत् "यः मम रोगस्य निवारणं करिष्यति सः मन्त्री भविष्यति" इति ।

तस्मिन् एव राज्ये गोपालः नाम कश्चन युवकः वैद्यः आसीत् । तस्य पिता अपि वैद्यः एव । परन्तु

सः इदानीम् अतीव वृद्धः आसीत् । राजाज्ञानुसारं सः राज्यात् बहिः प्रेषणीयः आसीत् । परन्तु गोपालः उपायेन पितरम् एकस्मिन् रहस्यस्थाने रक्षित्वा तत्र एव तस्य कृते भोजनादिकं व्यवस्थापितवान् । परन्तु ग्रामे सर्वत्र ‘पिता राज्यात् बहिः प्रेषितः’ इत्येव वार्ता प्रसारितवान् ।

महाराजस्य रोगविषये डिण्डिमोद्वोषं श्रुत्वा गोपालः पितुः समीपं गतवान् । ‘महाराजस्य कीदृशी चिकित्सा करणीया’ इति सः तस्य मार्गदर्शनम् अपि प्राप्तवान् । अनन्तरं सः महाराजस्य सभाम् आगतवान् । महाराजं नमस्कृत्य निवेदितवाऽ - ‘महाराज ! भवतः रोगनिवारणस्य कथनं उपायः अस्ति । परन्तु सः अतीव दुष्करः । यतः भवतः आज्ञानुसारं राज्ये स्थितानि सर्वाणि ओषधिसस्यानि नाशितानि सन्ति । तदभावे कथं वा ओषधिनिर्माणं कर्तुं शक्यते ?’ इति ।

महाराजः अतीव पश्चात्तापम् अनुभूतवान् । ‘इतःपरम् ओषधिसस्यानि न उत्पाटनीयानि’ इति सः मनसि एव निर्णयं कृतवान् । ततः गोपालं पृष्ठवान् - ‘तर्हि मम रोगनिवारणं कथम् ?’ इति ।

गोपालः अपेक्षितानाम् ओषधिसस्यानाम् नामानि सूचयित्वा उक्तवान् - ‘यदि एतानि उपलभ्यन्ते तर्हि एव चिकित्सा कर्तुं शक्यते’ इति ।

महाराजः अन्यदेशेभ्यः तानि ओषधिसस्यानि आनाययितुं व्यवस्थां कृतवान् । तदर्थं सप्ताहात्मकः समयः गतः । तावता महाराजस्य रोगः इतोऽपि अधिकः जातः आसीत् । ओषधिसस्यानि यदा प्राप्तानि तदा गोपालः चिकित्साम् आरब्धवान् । अल्पेन एव कालेन महाराजः यथापूर्वं स्वस्थः जातः । तदनन्तरं सः प्रथमम् आज्ञां कारितवान् - ‘इतःपरम् अस्माकं राज्ये सर्वाणि अपि ओषधिसस्यानि सुरक्षितानि भवेयुः’ इति ।

‘गोपालः युवकः वैद्यः । सः कथं स्वस्य रोगस्य चिकित्सां कर्तुं शक्तः जातः’ इति महाराजस्य जिज्ञासा उत्पन्ना । अतः सः तम् आहूय पृष्ठवान् - ‘गोपाल ! मम रोगः असाधारणः आसीत् । यतः राजवैद्यः अपि

तस्य चिकित्सां कर्तुं न शक्तः । एवं सति भवान् कथं तस्य चिकित्सां ज्ञातवान् ?’ इति ।

तदा ‘महाराजस्य मनःपरिवर्तनार्थम् एषः एव सुसमयः’ इति चिन्तयित्वा गोपालः उक्तवान् -

‘महाराज ! मम तु चिकित्सायाम् अधिकः अनुभवः नास्ति । परन्तु मम पिता तत्र महान् अनुभवी । सः इदानीम् अतीव वृद्धः अस्ति । सः स्वयं चिकित्सां न करोति । तथापि तस्य जीवनानुभवः चिकित्सानुभवः वा महान् अस्ति । तेन लोकस्य महान् उपकारः भविष्यति । अतः अहं राजाज्ञाम् उल्लङ्घ्य पितरं गृहे एव रक्षितवान् आसम् । अद्य तस्य कारणात् एव भवतः प्राणः रक्षितः’ इति ।

महाराजस्य विवेकः उदितः । सः ‘मम राज्ये वृद्धाः, अस्वस्थाः, विकलाङ्गाः वा यथापूर्वं भवितुम् अर्हन्ति’ इति आज्ञां कारितवान् । तदनन्तरं तस्य राज्ये सर्वेऽपि सुखेन जीवनं कृतवन्तः । गोपालः अपि महाराजस्य मन्त्री सन् दीर्घकालं जनहितकार्याणि साधितवान् ।

□□

सूरदासस्य दीपः

• (सं) अनामिकः

एकदा सूरदासः भगवतः बदरीनाथस्य दर्शनार्थं प्रस्थितः आसीत् । दुर्गमेण मार्गेण सः गच्छन् आसीत् । सूरदासः तु अन्धः । तथापि सः हस्तेन एकं नेयदीपं गृहीत्वा गच्छन् आसीत् ।

मार्गं कथनं पथिकः पुरतः आगतः । सः जानाति स्म यत् सूरदासः अन्धः । सूरदासस्य हस्ते दीपं दृष्टा सः आश्चर्येण पृष्ठवान् - ‘भोः सूरदास ! भवान् तु अन्धः । तथापि किमर्थं दीपं वहति ?’ इति ।

सूरदासः उक्तवान् - ‘मित्र ! अहम् अन्धः इति तु सत्यम् । अहं द्रष्टुं न शक्नोमि । परम् एतेन मार्गेण ये सञ्चरन्ति ते तु द्रष्टुं शक्नुवन्ति । एषः दीपः तेषाम् उपयोगाय’ इति ।

पापं कृच्छ्रिते मानवाः

(सं) कोकिल वेङ्गटरमणभट्टः

क स्मिंश्चित् वृक्षे कक्षन् कोकिलः वसति स्म ।
कक्षन् शुनकः तस्य मित्रम् आसीत् । कष्टे सुखे
च तौ सहभागिनौ सन्तै जीवतः स्म।

एकदा कस्यचित् धनिकस्य गृहे तस्य पुत्राः
विवाहोत्सवः आसीत् । तत्र बहवः जनाः
सम्मिलिताः आसन् । भोजनार्थं नानाविधानि
भक्ष्यभोज्यानि सज्जीकृतानि आसन् । जनाः
भोजनानन्तरं भोजनपत्रेषु बहूनि भक्ष्यभोज्यानि
त्यक्तवन्तः । कर्मकरैः तानि बहिः क्षिप्तानि ।
तानि कोकिलशुनकौ आकण्ठं खादितवन्तौ ।

उदरपूरणकारणात् शुनकः जृम्भणं कर्तुम्
आरब्धवान् । सः कोकिलम् उक्तवान् - “मित्र
निद्रा मां बाधते । अतः अहं मुहूर्तकं निद्रां
करोमि ।”

एवम् उक्त्वा शुनकः मार्गस्य पाश्वे निद्रां
कर्तुम् आरब्धवान् । कोकिलः वृक्षम् आरुह्य
“कुहू कुहू” इति गातुम् आरब्धवान् ।

तदा तेन एव मार्गेण कक्षन् शकटः
अभिमुखम् आगच्छन् आसीत् । शकटे तैलपूरितानि
पात्राणि आसन् । शकटचालकः आनन्देन वृषभान्
प्रेरयति स्म । आगच्छन्तं शकटं दृष्टवतः कोकिलस्य
भयम् अभवत् यत् ‘एषः मम मित्रस्य उपरि एव गच्छेत्’
इति । अतः सः उक्तवान् - “अयि भोः, महाशय !
मम मित्रं मार्गस्य पाश्वे निद्रां कुर्वन् अस्ति । अतः
कृपया जागरूकतया शकटं चालयतु” इति ।

शाकटिकः कोकिलस्य वचनम् अनादृत्य शकटम्
इतोऽपि वेगेन चालितवान् । “मम मित्रं मा पीडयतु”
इति कोकिलः पुनः पुनः प्रार्थितवान् । तथापि सः
उद्धतः शाकटिकः शकटं निर्दयं शुनकस्य उपरि
चालितवान् । शुनकस्य पादयोः अस्थीनि भाग्नानि
अभवन् । सः वेदनया आक्रोशं कृतवान् । मित्रस्य

दुरवस्थां दृष्टा कोकिलः अतीव खिन्नः अभवत् । सः
प्रतीकारं कर्तु निश्चितवान् । सः शकटं वहतः वृषभस्य
नेत्रद्वयं चञ्च्चवा विदीर्णवान् । वेदनया अन्धीभूतः सः
वृषभः यत्र कुत्रापि चलितुम् आरब्धवान् । कुद्धः
शाकटिकः तं कशया ताडितवान् । सः वृषभः मार्गभ्रष्टः
भूत्वा कस्मिंश्चित् गर्ते पतितः । शकटस्य उपरि स्थितानि
तैलपात्राणि सर्वाणि पतितानि । तैलं सर्वं नष्टम्
अभवत् । शाकटिकस्य पादयोः अपि व्रणाः जाताः ।

शाकटिकः विषादेन गृहं प्रतिनिवृत्तः । अत्रान्तरे गृहस्य
छदस्य उपरि प्रसारिताः धान्यकणाः अपि कोकिलसमूहेन
भक्षिताः आसन् । एवं सः शाकटिकः स्वेन कृतस्य
अकार्यस्य फलं स्वयमेव अनुभूतवान् ।

□□

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्

• सं गङ्गारामशर्मा

पण्डितः किञ्चित् कालं विचिन्त्य उक्तवान् - “महाराज ! भवतः स्वप्नस्य आशयः अयम् अस्ति यत् भवतः सर्वाणि अपि मित्राणि भवतः मरणात् पूर्वमेव मरणं प्राप्स्यन्ति” इति ।

एतत् श्रुत्वा महाराजः कुपितः अभवत् । सः तं पण्डितं कारागृहं प्रेषितवान् ।

तदनन्तरं महाराजः स्वस्य अमात्यम् आहूतवान् । तम् अपि स्वप्नवृत्तान्तम् उक्तवान् । “स्वप्नस्य आशयः कः ?” इति पृष्ठवान् च ।

अमात्यः अतीव चतुरः आसीत् । सः विचिन्त्य उक्तवान् - “राजन् ! शुभसूचकः स्वप्नः अस्ति एषः । एतस्य आशयः अस्ति यत् भवान् भवतः मित्राणाम् अपेक्षया दीर्घकालं जीविष्यति, भवान् अतीव दीर्घयुष्मान् अस्ति” इति ।

अमात्यस्य वचनं श्रुतवतः महाराजस्य महान् सन्तोषः जातः । तस्मै प्रभूतं धनम्, उपायनं च दत्त्वा सः तं सत्कृतवान् ।

प्रवृत्तं सर्वं ज्ञात्वा पण्डितः आश्वर्यचकितः जातः । सः महाराजं पृष्ठवान् - “राजन् ! मम अमात्यस्य च कथनस्य आशयः समानः आसीत् । तथापि किमर्थं मम कृते कारागृहवासः दत्तः, अमात्यस्य च कृते उपायनम् दत्तम् ?” इति ।

तदा महाराजः उक्तवान् - “सत्यं ब्रूयात्, प्रियं ब्रूयात्” ।

□□

क स्मिंश्चित् राज्ये कक्षन् माहाराजः आसीत् । शकुनादिषु तस्य महान् विश्वासः । सः सन्तोषेण राज्यं परिपालयति स्म ।

एकदा सः महाराजः रात्रौ भूरिभोजनं कृत्वा ताम्बूलसेवनं च कृत्वा निद्रामग्नः आसीत् । निद्रायां सः किञ्चित् स्वप्नं दृष्टवान् । तस्मिन् स्वप्ने सः दृष्टवान् यत् स्वस्य मुखे स्थितेषु दन्तेषु एकं विहाय अन्ये सर्वे अपि दन्ताः पतिताः सन्ति ।

परेद्यवि प्रातःकाले अत्थाय महाराजः किञ्चित् पण्डितम् आहूतवान् । तस्मै स्वप्नवृत्तान्तं निवेदितवान् । ततः “एतस्य स्वप्नस्य आशयः कः ?” इति तं पृष्ठवान् ।

मृत्युभयं किमर्थम् ?

• (सं) ममता गोयल

पृष्ठा निशापात् हस्तिनापुरस्य अधिपस्य परीक्षिद्राजस्य
मरणं निश्चितम् आसीत् । तन्मध्ये शुकमहर्षेः
मुखात् भागवतकथां शृण्वतः तस्य षड् दिनानि
अतीतानि आसन् । सप्तमे दिने सर्पदंशनेन स्वस्य मरणं
भविष्यति एव इति सः जानाति स्म । मृत्युभयेन तस्य
शरीरं कम्पते स्म । मुखं च विवर्णम् आसीत् ।

परीक्षिद्राजस्य एतादृशीं दुरवस्थां दृष्ट्वा तस्य
मृत्युभयनिवारणार्थं शुकमहर्षिः अन्याम् एकां कथां
श्रावितवान् -

“कस्मिंश्चित् राज्ये कश्चन महाराजः आसीत् ।
एकदा सः मृगयार्थं वनं गतवान् । वने अटन् सः
मार्गभ्रष्टः अभवत् । अतः गहनारण्ये किङ्कर्तव्यतामूढः
सन् इतस्तः अटन् आसीत् । रात्रिः अभवत् । महती
वृष्टिः अपि आरब्धा । निराश्रितः महाराजः ‘कुत्रापि
आश्रयः लभ्येत वा’ इति अन्विष्यन् वने किञ्चित् दूरं
गतवान् ।

अकस्मात् अनतिदूरे एव तेन दीपस्य
प्रकाशः दृष्टः । महता सन्तोषेण सः तस्यां
दिशि धावितवान् । यदा तत् स्थानं प्राप्तं तदा
सः कञ्चित् कुटीरं दृष्टवान् । सः तु कस्यचित्
व्याधस्य कुटीरः आसीत् ।

यदा महाराजः कुटीरस्य द्वारस्य समीपम्
आगतवान्, तदा कुटीरात् आगतः असह्यः
दुर्गच्छः तस्य नासिकां प्राविशत् । तथापि
अन्यथा गतिः नास्ति इति चिन्तयन् सः तं
कुटीरं प्रविष्टवान् ।

तत्र यः व्याधः निवसति स्म सः पद्मः
आसीत् । सः कुटीरात् बहिः गन्तुं न शक्नोति
स्म । अतः तेन मलमूत्रविसर्जनम् अपि तत्रैव
क्रियते स्म । आहारार्थं तेन केवन
मांसखण्डाः अपि रक्षिताः आसन् । समग्रः
कुटीरः दुर्गच्छयुक्तः, मलिनः च आसीत् ।

महाराजः कथमपि मनोनिग्रहणं कृत्वा अन्तः
‘प्रविश्य तं व्याधं प्रार्थितवान् - “भोः महात्मन् ! अद्य
अहं वने मार्गभ्रष्टः अभवम् । अतः रात्रौ अत्र स्थातुम्
अवकाशं ददातु” इति ।

व्याधः उक्तवान् - “पूर्वमपि आश्रयं याच्नन्तः केवन
अत्र आगताः आसन् । तेभ्यः अहं स्थानं दत्तवान् ।
किन्तु ते सर्वे इतः गमनसमये मया सह कलहं कुर्वन्ति
स्म । न जाने, एतादशे दुर्गच्छमये अपि स्थाने ते किमर्थं
स्थातुम् इच्छन्ति स्म । ते कुटीरे बलात् निजाधिकारं
चालयितुम् आरभन्त । तदर्थम् अहम् इदानीं कस्मै
अपि कुटीरे आश्रयं न ददामि” इति ।

व्याधस्य वचनं श्रुत्वा महाराजः हसन् उक्तवान् -
“भोः, महाशय ! अहं महाराजः अस्मि । मम महान्
प्रासादः एव अस्ति । अद्य तु अहं मार्गभ्रष्टः अस्मि ।
अतः कृपया रात्रिवासार्थं केवलम् अवकाशं ददातु ।
अहं भवतः कुटीरे अधिकारं वा कलहं वा न करोमि ।

बाल मोदिनी

अहं प्रतिज्ञां करोमि यत् प्रातःकाले एव इतः
निश्चयेन निर्गमिष्यामि” इति ।

अनिच्छन् अपि सः व्याधः तस्मै अवकाशं यच्छन् -
‘प्रातःकाले एव इतः गन्तव्यम् । भवतः प्रतिज्ञां
स्मरतु’ इति उक्तवान् ।

तस्यां रात्रौ महाराजः तत्रैव एकस्मिन् कोणे शयनं
कृतवान् । किन्तु अहो आश्वर्यम् ! यदा प्रातःकालः
अभवत् तदा सः प्रासादस्य सौख्यं सर्वं विस्मृत्य तम्
एव गन्धम् इच्छन् तत्रैव स्थातुम् इष्टवान् ।

‘पुनः किञ्चित् समयं यावत् अत्रैव तिष्ठामि’ इति
सः व्याधं प्रार्थितवान् । व्याधः कलहं कृतवान् । तदा
महाराजः तत्रैव स्थातुं व्याधेन सह युद्धं कर्तुम् अपि
उद्युक्तः अभवत् । कुटीरं त्यकुं सः कथमपि सज्जः न
आसीत् ।’

कथायाः श्रावणानन्तरं शुकमहर्षिः परीक्षितं

□□

पृष्ठवान् - “इदानीं भवान् वदतु राजन् ! तं कुटीरं
प्राप्तुं तेन कृतः कलहः किम् उचितः ? तेन प्राप्तं च
दुःखं किम् उचितम् ?” इति ।

तदा परीक्षिद्राजः - “भगवन् ! मम दृष्ट्या सः
महाराजः मूर्खः एव । यतः प्रासादं त्यक्त्वा स्वकर्तव्यं
च विस्मृत्य तस्मिन् मलिने कुटीरे स्थातुं कथं वा तस्य
इच्छा अभवत् !” इति उक्त्वा कुतूहलेन पृष्ठवान्
“कः आसीत् सः महाराजः ?” इति ।

शुकमहर्षिः शान्तस्वरेण उक्तवान् - “हे राजन् !
सः महाराजः न अन्यः, अपि तु भवान् एव ! एतस्मिन्
मलमूत्रादियुक्ते शरीरे यावत् आत्मनः वासः
आवश्यकः आसीत्, तावत् वासः कृतः । इदानीं
भवतः गमनं सन्निहितम् । भवता तत्रैव गन्तव्यम्,
यस्मात् भवान् आगतवान् अस्ति । किन्तु भवान्
देहरूपिणं कुटीरं त्यक्तुम् अनिच्छन् शोकं कुर्वन्
अस्ति । किं भवतः एतादृशं चिन्तनम् उचितम् ?”
इति ।

परीक्षिद्राजः कथायाः मर्म ज्ञातवान् । तस्य
मृत्युभयम् अपगतम् । सः इहलोकं त्यक्तुं सज्जः
अभवत् ।

कृषिकरण प्रामाणिकता

(पूर्व) कथन वृद्धः कृषिकः आसीत् । सः अतीव
निर्धनः प्रामाणिकः च आसीत् । तस्य
भूमिः अत्यल्पा आसीत् । ततः आयः अपि स्वल्पः
एव आसीत् । परं तस्य परिवारे बहवः जनाः आसन् ।
अतः वृद्धः बहु कष्टेन जीवनं करोति स्म । तस्य पुत्राः
अपि कर्मकराः सन्तः अन्येषां क्षेत्रे कार्यं कुर्वन्ति स्म ।

एकदा कथन अपरिचितः तं ग्रामम् आगतवान् ।
सः नारिकेलस्यानां विक्रयणं करोति स्म । सः दिने
सर्वत्र अटित्वा रात्रौ एतस्य कृषिकस्य गृहम्

आगतवान् । कृषिकं प्रार्थितवान् च - “अहम् अद्य
रात्रौ भवतः गृहे तिष्ठामि । कृपया स्थलावकाशं
कल्पयतु” इति ।

कृषिकः तु नितरां सज्जनः । परम् आत्मनः
दारिद्र्यं स्मृत्वा सः उक्तवान् - “भोः, सन्तोषेण
भवान् तिष्ठतु । परन्तु क्षमां करोतु । यतः अहं
भवते उदरपूर्णं भोजनं दातुं न शक्नोमि । तथापि
मम भोजने एव अर्धभागं ददामि” इति ।

कृषिकस्य परिस्थितिं ज्ञात्वा सः उक्तवान् -

“मम अद्य व्रतम् अस्ति । अहं भोजनं न करोमि । अतः तद्विषये भवान् चिन्तां मा करोतु । स्थलावकाशं केवलं ददातु” इति ।

कृषिकः सन्तोषेण अङ्गीकृतवान् । सः कथमपि द्वित्राणि कदलीफलानि सङ्गृह्य तानि एव अतिथये दत्तवान् । अतिथिः सन्तोषेण तानि स्वीकृतवान् । सः कृषिकस्य एतादृशेण व्यवहारेण नितरां सन्तुष्टः अभवत् । आनन्देन सः रात्रौ तत्र निद्रां कृतवान् ।

अनन्तरदिने उषःकाले एव सः ततः प्रस्थितवान् । गमनात् पूर्वं कृषिकम् - ‘‘मित्र, भवतः अतिथिसत्कारेण अहम् अतीव प्रसन्नः अस्मि । कृपया एतत् स्वीकरोतु’’ इति उक्त्वा एकं नारिकेलसस्यं तस्मै दत्तवान् । ततः वस्त्रबन्धमेकं दत्त्वा - ‘‘एतस्य कश्चन विशेषः अरिति । भवतः गृहे यदा आहारः न्यूनः भवति, तदा भवान् एतं बन्धम् उद्घाटयतु । भवतः शुभं भवतु’’ इति उक्त्वा ततः गतवान् ।

कृषिकः नारिकेलसस्यम् आरोपितवान् । वस्त्रबन्धं च सुरक्षितम् स्थापितवान् ।

कानिचन दिनानि अतीतानि । पुनः कदाचित् सायङ्काले कश्चन भिक्षुकः तस्य कृषिकस्य गृहम् आगतवान् । सः अपि ‘‘रात्रौ वासार्थं स्थलावकाशं ददातु’’ इति कृषिकं प्रार्थितवान् ।

कृषिकः ‘‘अतिथिदेवो भव’’ इति वाक्यं स्मरन् तस्मै अपि स्थलावकाशं दत्तवान् । तस्मिन् दिने तु गृहे अन्यत् किमपि न आसीत् । अतः सः स्वस्य निमित्तं कृतम् आहारमेव भिक्षुकाय दत्तवान् । तत् खादित्वा भिक्षुकः - ‘‘मम उदरं पूर्णम् । अहं धन्योऽस्मि’’ इति उक्त्वा कृषिकं पृष्ठवान् - ‘‘भवतः निमित्तम् आहारः अस्ति खलु ?’’ इति ।

‘‘मम निमित्तम् अस्ति । चिन्ता मासु । भवान् विश्रान्तिं स्वीकरोतु’’ इति उक्त्वा कृषिकः शयनार्थं गतवान् । रात्रौ तस्य महती बुभुक्षा जाता । तदा सः पूर्वम् आगतेन वणिजा दत्तं वस्त्रबन्धं स्मृतवान् । झटिति उत्थाय तं वस्त्रबन्धम् अन्विष्य उद्घाटितवान् ।

अहो आश्वर्यम् ! तत्र सुवर्णमयानि कदलीफलानि आसन् ! ‘‘कथम् एवं संवृत्तम्’’ इति यदा सः चिन्तयन् आसीत् तदा सः भिक्षुकः उक्तवान् -

‘‘तस्मिन् दिने भवतः गृहम् आगतः अतिथिः अहमेव । भवतः परीक्षां कर्तुम् एव अहम् तथा आगतवान् आसम् । इदानीम् अपि तदर्थमेव अहम् आगतः अस्मि । मम परीक्षायां भवान् उत्तीर्णः अस्ति । भवतः प्रामाणिकतां सरलजीवनं च दृष्ट्वा अहम् अतीव प्रसन्नः अस्मि । इतःपरं कदापि भवन्तं दारिद्र्यं न बाधते ।’’

एवम् उक्त्वा सः भिक्षुकः अन्तर्धानः अभवत् । ‘‘मां परीक्षितुं भगवान् एव आगतः आसीत्’’ इति ज्ञातवतः कृषिकस्य रोमाञ्चः जातः । तदा आरभ्य सः दारिद्र्यपीडां विना सुखेन जीवनं कृतवान् ।

सम्मानयोग्यः कः ?

क स्मिंश्चित् राज्ये कञ्चन महाराजः आसीत् । तस्य पुत्रद्वयम् आसीत् । तयोः शिक्षणार्थं महाराजः कञ्चित् आचार्यं निष्ठितवान् । आचार्यस्य गृहं प्रति पुत्रौ प्रेषितवान् च ।

आचार्यस्य गृहं नगरात् बहिः आसीत् । राजकुमारौ तत्र एव वासं कुर्वन्तौ शिक्षणम् आरब्धवन्तौ । आचार्यस्य महत् ज्ञानम् आसीत् । तस्य पाठनकौशलम् अपि अद्भुतम् आसीत् । अतः राजकुमारौ श्रद्धया अभ्यासं कृतवन्तौ । महाराजः अपि मध्ये मध्ये तत्र गत्वा पुत्रयोः शिक्षणे प्रगतिं परिशीलयति स्म ।

एकस्मिन् दिने सायंद्वाले महाराजः सप्तलीकः आचार्यस्य गृहं गतवान् । यदा सः गृहस्य पुरतः आगतवान् तदा इतोऽपि पाठः प्रचलति स्म । महाराजः ‘पाठे विघ्नः न करणीयः’ इति चिन्तयित्वा बहिः एव स्थित्वा पश्यन् आसीत् ।

किञ्चित् कालानन्तरं पाठः समाप्तः । पाठं समाप्य यदा आचार्यः उत्थितवान्, तदा द्वौ अपि राजकुमारौ झटिति धावित्वा अनतिद्वारे एव स्थापिते आचार्यस्य पादरक्षे गृहीतवन्तौ । तयोः मध्ये कलहः आरब्धः यत्

• अक्षरप्रेयदासः

‘पादरक्षे अहं गृह्णामि, अहं गृह्णामि’ इति । राजा द्वारे एव स्थित्वा एतत् पश्यन् आसीत् । अनन्तरं राजकुमारयोः मध्ये निर्णयः जातः यत् एकेन एका पादरक्षा गृहीतव्या, अन्येन अपरा इति ।

तथैव तौ पादरक्षे गृहीत्वा गुरोः पुरतः स्थापितवन्तौ । गुरुः अपि प्रीत्या तयोः शिरसि हस्तं निधाय आशीर्वादं कृतवान् ।

बहिः स्थित्वा एतत् दृष्ट्वा महाराजः अतीव सन्तुष्टः अभवत् । पुत्रयोः विनयं ज्ञात्वा सम्प्रीतः सः किमपि अनुकृत्वा यथा ते त्रयः अपि न जानीयुः तथा राजभवनं प्रत्यागतवान् । राजी अपि तम् अनुसृतवती ।

अनन्तरदिने महाराजः पाठसमये एव तत्र आगतवान् । पाठसमाप्ते अनन्तरम् सः आचार्य शिरसा प्रणम्य पृष्ठवान् - “आचार्य ! मम एकः प्रश्नः अस्ति । कृपया उत्तरं वदतु” इति ।

“कः प्रश्नः ? पृच्छतु । यदि जानामि, तर्हि अवश्यम् उत्तरं वदामि” इति आचार्यः उक्तवान् ।

महाराजः पृष्ठवान् - “मम राज्ये सर्वेषाम् अपेक्षया आदरणीयः सम्मानयोग्यः च कः ?” इति ।

आचार्यः झटिति उक्तवान् - “महाराज ! अत्र चिन्तनीयं किम् अस्ति ? अस्य राज्यस्य अधिष्ठाता, प्रजानां रक्षकः, परिपालकञ्च भवान् एव । भवन्तं विहाय को वा अन्यः तादृशः भवेत्” इति ।

तस्य वचनम् अनङ्गीकुर्वन् महाराजः उक्तवान् - “आचार्य ! वस्तुस्थितिः एवं नास्ति । प्रश्नस्य उत्तरम् अहमेव वदामि । यस्य पादरक्षां ग्रहीतुं स्वयं राजकुमारौ एव कलहं कुरुतः, तस्य अपेक्षया आदरणीयः, सम्मानयोग्यः वा को वा अन्यः भवितुम् अर्हति !” इति ।

आचार्यः पूर्वदिने प्रवृत्तं स्मरन् उक्तवान् - “महाराज ! राजकुमारौ न केवलम् अध्ययनासक्तौ, तौ अतीव विनयशीलौ अपि । अतः एव तथा व्यवहारं कृतवन्तौ” इति ।

□□

दुर्व्यसनं सर्वनाशाय

• (सं) लक्ष्मी:

सो मनाथपुरं नाम किञ्चन राज्यम् । तत्र विशालसेनः
अनन्तसेनः चेति सहोदरौ राज्यपरिपालनं कुरुतः
स्म । तौ अतीव शुरौ धैर्यशालिनौ च आस्ताम् । प्रजाः
तौ विनयेन प्रीत्या च सेवन्ते स्म । सोमनाथपुरं समृद्धं
स्वतन्त्रं च राज्यम् आसीत् ।

चन्द्रपुरं सोमनाथपुरस्य प्रतिवेशिराज्यम् । चन्द्रचूडः
तस्य परिपालनं करोति स्म । चन्द्रचूडः अपि महाशूरः ।
स्वसैन्यबलेन सः चन्द्रपुरं परितः विद्यमानानां राज्यानाम्
उपरि आक्रमणं कृत्वा जानि वशीकृतवान् आसीत् ।
ततः प्रभूतं धनम् अपि सम्पादितवान् आसीत् सः ।
किन्तु सोमनाथपुरं जेतुं सः असमर्थः आसीत् । बहुवारं
प्रयत्नः कृतः चेदपि तस्य प्रयत्नः विफलः जातः
आसीत् ।

कथमपि सोमनाथपुरं जेतव्यम् एव इति चन्द्रचूडस्य
महती इच्छा आसीत् । अतः सर्वान् सामन्तराजान्
मेलयित्वा महत् सैन्यं स्वीकृत्य सोमनाथपुरस्य उपरि
आक्रमणं कर्तुं निश्चितवान् सः ।

गृद्धचराणां द्वारा सोमनाथपुरस्य सैनिकाः ज्ञातवन्तः

वाल मोदिनी

यत् चन्द्रचूडः आक्रमणं कर्तुम् आगच्छन् अस्ति इति ।
देशाभिमानिनः सोमनाथपुरस्य सैनिकाः चन्द्रचूडं जेतुं
सज्जाः अभवन् । युद्धं सन्निहितम् । सेनयोः उभयोः
मध्ये घोरं युद्धं प्रवृत्तम् । सोमनाथपुरस्य शूरान् सैनिकान्
सम्मुखीकर्तुम् असमर्थः चन्द्रचूडस्य सैनिकाः पलायनं
कृतवन्तः । चन्द्रचूडः अपि ततः पलायनं कृतवान् ।

युद्धे प्राप्तं पराजयं सोद्धुम् अशक्तः चन्द्रचूडः महतीं
वेदनाम् अनुभूतवान् । ‘लघुराज्यं सोमनाथपुरम् । तस्मात्
सैन्यात् अस्माकं सैन्येन पराजयः प्राप्तः यत् तत् नितराम्
अपमानकरम्’ इति चन्द्रचूडः अहर्निंशं चिन्तयन् आसीत् ।
जनाः अपि परोक्षे तस्य उपहासम् कुर्वन्ति स्म ।

करुणासेनः चन्द्रचूडस्य मन्त्री । सः प्रवर्तमानं सर्व
दृष्ट्वा महाराजम् उक्तवान् - “महाराज ! सोमनाथपुरं
किञ्चन लघुराज्यम् । किन्तु तत्रत्याः देशाभिमानिनः ।
अतः उपायेन एव ते जेतव्याः । तदर्थम् अहम् एकम्
उपायं सूचयामि” इति ।

तदा महाराजः - “मन्त्रिवर्य ! शीघ्रं वदतु उपायम् ।
इदानीम् एव सोमनाथपुरस्य उपरि आक्रमणं कृत्वा सर्वान्
मारयिष्यामि” इति उक्तवान् ।

मन्त्री करुणासेनः महाराजस्य कर्णे किमपि उक्तवान् ।
तस्य वचनं श्रुत्वा सन्तुष्टः महाराजः अद्वृहासं कुर्वन् -
“अमात्यवर्य ! अपूर्वः अस्ति भवतः उपायः । इदानीम्
एव भटान् प्रेषयित्वा योग्यव्यवस्थां कारयिष्यामि” इति
उक्तवान् ।

तस्मात् दिनात् सोमनाथपुरे रात्रिसमये सुरायाः वितरणम्
आरब्धम् । सेनाधिकारिणः, मन्त्रिणः, अन्ये ज्येष्ठाः च
यथा न जानीयुः तथा तत्र विना मूल्यं मध्यस्य वितरणं
भवति स्म । तत्कारणतः दिने दिने मद्यपानकर्तृणां संख्या
अधिका जाता । गच्छता कालेन धनार्थम् अपि तत्र
मद्यविक्रियणम् आरब्धम् ।

सोमनाथपुरस्य जनाः मद्यपानव्यवसनिनः जाताः ।

एकैकस्मिन् अपि गृहे धनं, स्वर्णम्, अमूल्यवस्तुनि
अदृश्यतां गतानि । जनानाम् आरोग्यम् अपि नष्टम्
अभवत् । क्रमशः एकैकस्य अपि कुटुम्बस्य अवनतिः
जाता । सोमनाथपुरस्य जनानाम् एतादृशां दुर्गतिं ज्ञात्वा
चन्द्रचूडः ‘मद्यविक्रयणं स्थगयन्तु’ इतिं आज्ञापितवान् ।

किन्तु समयः अतीतः आसीत् । मद्येन विना

सोमनाथपुरे कस्यापि जीवनं न प्रचलति स्म ।

समयसाधकः चन्द्रचूडः इदानीं महता सैन्येन सह
तदुपरि आक्रमणं कृतवान् । मद्यपानव्यसनिनः
सोमनाथपुरस्य जनाः पूर्ववत् शूराः, समर्थाः च न आसन् ।
अतः चन्द्रचूडः सुखेन जयं प्राप्तवान् । सोमनाथपुरं
स्वाधीनं कृतवान् ।

भाग्यवान् मूषकः

• सुयश जैन

मित्र ! अहम् अपि भवता सह क्रीडामि” इति ।

तदा शाशः गर्वेण - “भवान् कृष्णवर्णायिः, अतीव
लघुः च अस्ति । भवता सह क्रीडितं चेत् मम शरीरम्
अपि कृष्णवर्णाय भवेत्” इति उक्त्वा मूषकस्य स्नेहं
तिरस्कृतवान् ।

लज्जितः मूषकः तृष्णीं बिलं प्रविष्टवान् । आत्मनः
रूपं वर्णं च निन्दन् सः स्वस्मै एतादृशं कृशत्वं कृष्णवर्णं
च दत्तवन्तं भगवन्तं द्रुषयन् आसीत् ।

कानिचन दिनानि अतीतानि । एकदा मूषकः बिलात्
बहिः अटन् आसीत् । अनतिद्वारे एव शाशः अपि
गर्वेण कूर्दन् आसीत् । तदा अकस्मात् तत्र कश्चन
सिंहः आगतः । तं दृष्ट्वा उभौ अपि भयेन इतस्ततः
धावितवन्तौ ।

किन्तु सिंहः स्थूलं श्वेतं च शशं दृष्ट्वा विनायासेन तं
गृहीतवान् एव । तस्य पार्श्वे एव मूषकः आसीत् । परं
सः अतीव लघुः, कृशः च । तस्य वर्णः अपि तादृशः
यत् दूरात् अभिज्ञातुमपि न शक्यते । अतः सिंहः तं न
दृष्टवान् एव ।

अहङ्कारी शाशः सिंहेन मारितः अभवत् । सिंहस्य
गमनानन्तरं मूषकः बिलं प्रविश्य दीर्घं निःश्वसितवान् ।
तदनन्तरं सः भगवन्तं मनसि एव स्मरन् आत्मनः वर्णस्य
कृशत्वस्य च विषये समाधानं प्राप्तवान् ।

क स्मिंश्चित् अरण्ये कश्चन सुन्दरः तडागः आसीत् ।
तडागस्य तीरे अनतिद्वारे एकः महान् वृक्षः आसीत् ।
तस्य अथः कश्चन मूषकः बिलं निर्माय तत्र वासं करोति
स्म । एकाकी सः मूषकः सन्तोषेण दिनानि यापयन्
आसीत् ।

अथ कदाचित् कश्चन शाशः तत्र आगतवान् । सः
सर्वदा आनन्देन इतस्ततः कूर्दन्, तृणानि च खादन् भवति
स्म । शशं दृष्ट्वा मूषकः अतीव सन्तुष्टः । सः अपि
शेषेन सह क्रीडितुम् इष्टवान् ।

एकस्मिन् दिने मूषकः धैर्येण शशं पृष्टवान् - “भोः !

अल्पज्ञानम् अनर्थकारणम्

• श्रीधराचार्यः, हन्त्रजे

वी रुपुं नाम कश्चन ग्रामः आसीत् । तस्मिन् ग्रामे
कश्चन पुरुषः आसीत् । सः आत्मानं पण्डितं
मन्यमानः अतिगर्वेण सर्वत्र अटति स्म । तस्य भार्या
अतीव रूपवती आसीत् ।

एकदा सः किञ्चित् ग्रन्थम् अवलोकयन् आसीत् ।
तस्मिन् ग्रन्थे सः “भार्या रूपवती शत्रुः” इति किञ्चित्
वाक्यं पठितवान् ।

तस्मात् जागरितः सः चिन्तितवान् - ‘मम भार्या
रूपवती अस्ति । अतः सा मम शत्रुः भविष्यति । तत्र तु
नास्ति सन्देहः । अतः तस्याः एकं नेत्रं उत्पाटयामि । तां
विरूपां करोमि’ इति ।

ततः सः पत्न्याः एकं नेत्रम् उत्पाटितवान् । सा एकाक्षी
अभवत् ।

कानिचन दिनानि अतीतानि । पुनः कदाचित् सः
अन्यत् पुस्तकं पठन् आसीत् । तस्मिन् पुस्तके ‘एकाक्षी
लोककण्टकी’ इति लिखितम् आसीत् । तत् दृष्ट्वा सः
‘इदानीं मम भार्या एकाक्षी अस्ति । सा अग्रे लोककण्टकी
भवेत्’ इति विचिन्त्य तस्याः अपरं नेत्रम् अपि
उत्पाटितवान् । ततः सा अन्धा जाता ।

अन्यस्मिन् दिने सः अन्यं ग्रन्थं पठन् आसीत् ।
तस्मिन् ग्रन्थे सः “अन्धकः प्रलयान्तकः” इति वाक्यं

पठितवान् । तस्मात् भीतः सः एवं चिन्तितवान् यत्
‘मम भार्या इदानीं सम्पूर्णरीत्या अन्धा अस्ति । अतः
तस्याः कारणतः अग्रे प्रलयः अपि भवेत्’ इति । एवं
विचिन्त्य सः भार्या मारितवान् एव ।

वार्षिक दृष्टि

यु द्वं समाप्तम् आसीत् । स्वदेशं प्रति गन्तुम्
अलक्ष्येन्द्रः उद्युक्तः आसीत् । भारतदेशात् सः
किञ्चित् संन्यासिनं स्वदेशं नेतुम् इच्छति स्म । तदर्थं सः
कस्यचित् संन्यासिनः अन्वेषणं कुर्वन् आसीत् ।

एकदा कस्मिंश्चित् अरण्ये सः किञ्चित् संन्यासिनं
दृष्टवान् । सः संन्यासी ध्यानमग्नः आसीत् । तस्य
उत्थानस्य प्रतीक्षां कुर्वन् तत्रैव उपविष्टवान् अलक्ष्येन्द्रः ।
किञ्चित्कालानन्तरं ध्यानमुद्रातः बहिः आगतः
संन्यासी कृताङ्गिम् अलक्ष्येन्द्रं दृष्ट्वा - “वत्स ! भवान्

● (सं) कोकड वेङ्कटरमणभट्टः

किमिच्छति ? किमर्थम् अत्र आगतवान् अस्ति ?”
इति पृष्ठवान् ।

मन्दस्मितः अलक्ष्येन्द्रः - “मुनिवर्य ! भवन्तम् एव अन्विष्यन् आगतवान् अस्मि । अहं भवन्तं मम देशं प्रति नेतुम् इच्छामि । भवतः इष्टार्थं सर्वं पूरयिष्यामि । कृपया मया सह आगच्छतु” इति उक्तवान् ।

तदा संन्यासी उक्तवान् - “अहम् अत्र सुखेन अस्मि । मम कोऽपि क्लेशः नास्ति । लोके समस्ताः जनाः मम बान्धवाः एव । अतः भवता सह किमर्थं मया आगन्तव्यम् ?” इति ।

“भवान् नेतव्यः इति मम इच्छा । मम इच्छा अद्यावधि अपूरता कापि नास्ति । इतः परम् अपि तथैव भवेत् । अतः भवता मया सह आगन्तव्यमेव ।”

“कस्यचित् एकस्य इच्छायाः पूर्त्यर्थं मया कुत्रापि न गम्यते ।”

“अहं कश्चित् सामान्यः जनः न । एतस्य जगतः एव प्रभुः अस्मि ।”

“भवान् आत्मानं तथा मन्यतां कामम् । किन्तु मम तु प्रभुः कोऽपि नास्ति, ऋते भगवतः ।”

“किं भवान् मम प्रभुत्वं धिक्करोति ? एतस्य फलं किम् इति भवता ज्ञायते किम् ? भवता प्राणैः वियुक्तिः प्राप्तव्या भवेत् ।”

“मम प्राणान् अपहर्तु भवान् कथं शक्नुयात् । धिक् भवतः ‘मूर्खताम्’ इति हसन् उक्तवान् संन्यासी ।

संन्यासिनः एतत् वचनं श्रुत्वा अलक्ष्येन्द्रः कुपितः अभवत् । खड्गम् उद्धृत्य रोषावेशेन सः उक्तवान् - “अहं समग्रं विश्वं जितवान् अस्मि । अस्मिन् लोके मम असाध्यम् इति किमपि नास्ति । क्षणेनैव भवन्तं भस्मसात् कर्तुम् अपि अहं शक्नोमि । भवान् यदि मां न अनुसरति तर्हि एतेन खड्गेन भवन्तं मारयिष्यामि एव । जीवितुं इच्छति चेत् माम् अनुसरतु” इति ।

अलक्ष्येन्द्रस्य कटुवचनानि श्रुत्वा संन्यासी मन्दहासपूर्वकम् उक्तवान् - “वत्स ! ‘अहं समग्रं विश्वं जितवान्’ इति भवान् वदन् अस्ति । किन्तु भवान् मम दासस्य दासः अस्ति खलु” इति ।

संन्यासिनः वचनं श्रुत्वा अलक्ष्येन्द्रः विस्मितः अभवत् । तस्य अर्थं ज्ञातुम् अशक्तः सः संन्यासिनं शरणं गतवान् ।

तदा संन्यासी उक्तवान् - “मम वचने असत्यं किमपि नास्ति । अहं तु कोपस्य नियन्त्रणं कृतवान् । कोपः मम दासः अस्ति । किन्तु भवान् क्षणेनैव कोपं शरणं गतवान् । अतः अहं भवन्तं मम दासस्य दासः इति उक्तवान्” इति ।

इदानीं संन्यासिनः वचनस्य अर्थावगमनम् अभवत् अलक्ष्येन्द्रस्य । सः लज्जया शिरः अवनमय्य स्थितवान् । तेन आत्मनः दोषः ज्ञातः । सः संन्यासिनं क्षमां याचितवान् । संन्यासिनः वचनानि एव मनसि आकलयन् सः स्वदेशं प्रति प्रस्थितवान् ।

विनायासेन प्राप्तम् सौभाग्यम्

क स्मिंश्चित् ग्रामे कक्षन्
रजकः आसीत् । सः
ग्रामजनानां वस्त्राणि प्रक्षाल्य ददाति
स्म । ततः प्राप्तेन अल्पेन धनेन
जीवनं करोति स्म च । जीर्णः
कुटीरः, एकः कृशः गर्दभः च
तस्य सम्पत्तिः आसीत् । सः
अनाथः आसीत् ।

एकदा चरणार्थं वनं गतः तस्य
गर्दभः दिनम् अतीतं चेदपि गृहं न
प्रत्यागतवान् । महती वृष्टिः अपि
आरब्धा । अतः रजकः
चिन्तामग्नः अभवत् ।

किङ्कुर्तव्यतामूढः सन् सः तस्यां
महत्यां वृष्ट्याम् एव गर्दभस्य
अन्वेषणार्थं वनं गतवान् । बहुधा
अटिं चेदपि गर्दभः न लब्धः
एव । अतः सः निराशया
प्रतिगमनम् आरब्धवान् ।

तस्मिन् समये एव तडितः प्रकाशे कस्यचित् वृक्षस्य
अथः स्थितं कञ्जित् प्राणिनं सः दृष्टवान् । ‘मम गर्दभः
लब्धः’ इति चिन्तयन् सः रज्वा तं बद्ध्वा गृहम्
आनीतवान् ।

कुटीरस्य पाश्चं तं बद्ध्वा, रजकः अन्तः गत्वा
निश्चिन्ततया निद्रां कृतवान् । अदृष्टवशात् सः न ज्ञातवान्
यत् स्वेन व्याघ्रः आनीतः इति । व्याघ्रः अपि ‘मदपेक्षया
बलिष्ठः कञ्जित् मां नयन् अस्ति’ इति चिन्तयन् भयेन
तुष्णीं रजकेन सह आगतवान् आसीत् ।

प्रातःकालः अभवत् । मार्गे अटन्तः ग्रामजनाः सर्वे
रजकस्य गृहस्य पुरतः स्थितं रज्जुबद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा
आश्चर्यचकिताः अभवन् । जनान् दृष्ट्वा व्याघ्रः गर्जनम्

(सं) सुब्रह्मण्यः

आरब्धवान् । तस्य गर्जनं श्रुत्वा रजकः कुटीरात् बहिः
आगतवान् । व्याघ्रस्य दर्शनात् तस्य शरीरे कम्पनम्
आरब्धम् ।

तस्य प्रदेशस्य महाराजः ग्रामीणानां द्वारा एतां वार्ता
ज्ञातवान् । अनुक्षणं सः भुषुण्डं गृहीत्वा भटैः सह रजकस्य
गृहम् आगतवान् ।

जनसम्पर्द दृष्ट्वा व्याघ्रः उच्चैः गर्जनम् आरब्धवान् ।
राजाज्ञानुसारं भटा: भुषुण्डया व्याघ्रं मारितवन्तः ।

महाराजः रजकं बहुधा श्लाघितवान् । ततः तं स्वस्य
सेनाधिकारिणः स्थाने नियोजितवान् अपि । रजकः महता
सन्तोषेण स्वकुटीरं कस्मैचित् निर्धनाय दत्त्वा स्वयं नूतने
भवने वासम् आरब्धवान् ।

बाल मोदिनी

अथ कदाचित् प्रतिवेशिराज्यस्य महाराजः एतस्य राज्यस्य उपरि आक्रमणं कर्तुम् आगतवान् । राजधानीं परितः विद्यमानेषु पर्वतशिखरेषु शत्रुसैनिकानां शिबिराणि निर्मितानि अपि अभवन् ।

गृद्धचारमुखात् एतां वार्ता श्रुत्वा महाराजः नूतनं सेनाधिकारिणम् आहूतवान् । “भवान् महाशूरः । यथा तं व्याघ्रं गृहीत्वा आनीतवान् तथैव शत्रुराजम् अपि गृहीत्वा आनयतु” इति तम् आज्ञापितवान् ।

महाराजस्य आज्ञायाः श्रवणात् रजकस्य भयम् आरब्धम् । ‘राजाज्ञायाः उलङ्घनम् असाध्यम् । अतः इतः पलायनम् एव वरम्’ इति सः चिन्तितवान् । अतः कांश्चन चषकान् कलशान् च वस्त्रेण बद्ध्वा सः गृद्धचारस्य वेषं धृत्वा गृहात् बहिः आगतवान् ।

मध्यरात्रसमयः । अन्ये सैनिकाः सर्वे तं दृष्टवन्तः । तदा सः “भोः ! सर्वे तूष्णीं तिष्ठन्तु” इति शनैः

उक्तवान् । सैनिकाः अपि ‘सेनाधिकारी कमपि उपायं करोति’ इति चिन्तयन्तः तूष्णीं स्थितवन्तः ।

रजकः मन्दं पर्वतस्य समीपम् आगतवान् । तत्र तत्र शत्रुसैनिकानां शिबिराणि दृश्यन्ते स्म । भयेन कम्पमानः सः मन्दं पर्वतस्य आरोहणं कर्तुम् उद्युक्तः जातः । कथञ्चित् प्रातः कालात् पूर्वम् अपरं देशं गन्तुम् इच्छति स्म सः ।

त्वरया गमनसमये वस्त्रेण बद्धानि पात्राणि अधः पतितानि । तेन महान् शब्दः जातः । शिबिरे निद्रामग्नाः सैनिकाः द्विटिति उत्थिताः । परं सर्वत्र अन्धकारः आसीत् । अतः ते किं प्रवृत्तम् इत्येव न ज्ञातवन्तः । शत्रुसैनिकाः एव उपरि आक्रमणं कृतवन्तः इति मत्वा परस्परं युद्धम् आरब्धवन्तः । बहवः मृताः अपि ।

अत्रान्तरे पतितानि पात्राणि नेतुम् अधः आगतः रजकः प्रथमं दृष्टं शिबिरं प्रविष्टवान् । तत् शत्रुराजस्य एव शिबिरम् आसीत् । प्रविशन्तं तं दृष्ट्वा शत्रुराजः ‘अहम् असहायः जातः’ इति मत्वा शरणागतः अभवत् ।

स्वस्य भाग्यं प्रलाघमानः रजकः आनन्देन तं गृहीत्वा स्वस्य महाराजस्य पुरतः आनीतवान् । सैनिकानां साहाय्यं विना शत्रुराजम् आनीतवतः रजकस्य शौर्यं महाराजः बहुधा प्रलाघितवान् । स्वपुत्र्या सह तस्य विवाहं निर्वर्त्य राज्यं तस्मै एव समर्पितवान् ।

गुणः पूजारथ्यानम्

(सं) जनार्दन देवदकेरि

श्री रामस्य राज्याभिषेकसमयः । श्रीरामः सर्वेषां कृते स्वहस्तेन सम्मानपूर्वकम् उपायनं ददाति स्म । सभायां सर्वत्र शान्तता आसीत् ।

रामस्य पार्श्वे सीता उपविष्टा आसीत् । सीता अकस्मात् विभीषणं दृष्टवती । विभीषणस्य मुखे विषादस्य रेखा, नेत्रे अश्रूणि ! विभीषणस्य पार्श्वे सुग्रीवः अस्ति । सुग्रीवः

अपि रोदनं करोति !!

एतत् दृष्टवत्याः सीतायाः महती व्यथा जाता । सा पृष्ठवती - ‘लङ्घाधिपते विभीषण ! अस्मिन् मङ्गलक्षणे किमर्थं रोदनम् ? किमपि अपमाननं जातं वा ? सुग्रीव ! भवान् किमर्थं दुःखी अस्ति ?’ इति ।

सुग्रीवः उक्तवान् - ‘जगज्जननि ! भवती अस्माकं

माता । भवत्या: पुत्राणाम् अस्माकं कष्टं कथम् ?
रामराज्ये अपमाननम् अपि कथम् ? सत्यं वदामि -
रामराज्ये यत् सम्मानं प्राप्तं तत् अविस्मरणीयम् ।”

प्रियबाला:

‘बालमोदिनी’विभागः भवताम् एव। एतस्मिन् विभागे प्रकाशनार्थम् उत्तमाः कथाः, महात्मनां वचनानि, महात्मनां जीवनघटनाः इत्यादीन् प्रेषयितुम् अर्हन्ति भवन्तः । लेखने दोषाः सम्भवन्ति इति चिन्तां मा कुर्वन्तु । दोषान् परिष्कृत्य प्रकाशयिष्यामः वयम् । धैर्येण लिखित्वा प्रेषयन्तु ।

(सं.)

तदा सीता पृष्ठवती - “तर्हि दुःखस्य किं कारणम्?”
सुग्रीवः उक्तवान् - “इदम् अस्माकं कर्मफलम् । अहं तु सर्वं था मन्दभाग्यः । राज्याभिषेकम् आनन्देन पश्यन् आसम् । मध्ये भरतं दृष्टवान् । भरतः रामस्य पार्श्वे स्थित्वा वीजयति स्म । भरतं दृष्ट्वा अहं चिन्तितवान्, कीदृशः भाग्यवान् भरतः ! राज्यं लब्धवा” अपि सः त्यागं कृतवान् । तपस्वी भूत्वा राज्यव्यवस्थां कृतवान् । अहं तु राज्यस्य आशां कृतवान् । स्वहस्तेन अग्रजस्य हननं कृतवान् । कुत्र भरतः? कुत्र अहम्? इदम् एव मम दुःखस्य कारणम्, अश्रूणि तु पश्चात्तापस्य” इति ।

विभीषणः उक्तवान् - “मातः! अहं लक्ष्मणं दृष्टवान् । लक्ष्मणः महत्या श्रद्धया वीजयति स्म । कीदृशः महात्मा लक्ष्मणः! प्राणस्य आशां त्यक्त्वा रामसेवां कृतवान् । निष्कपटं प्रेमं तस्य । अहं तु अभाग्यः अग्रजस्य हननं कारितवान्” इति ।

पुनः सुग्रीवः उक्तवान् - “जननि! अद्य तु अहं रामराज्यं दृष्टवान् । सफलं मम जन्म ।”

विभीषणः अपि उक्तवान् - “अम्ब! भरतभूमे: दर्शनेन मम जन्म पवित्रं जातम् । मम पुनर्जन्म भवति चेत् भरतभूमौ एव भवतु ।”

सीता आसनात् उत्थिता । स्वहस्तेन उभयोः अश्रूणि मार्जितवती । सुग्रीवः विभीषणश्च सीतायाः पादयोः वन्दनं कृतवन्तौ । विषादः समाप्तः । प्रसन्नता व्याप्ता !

कः श्रेष्ठः ?

(सं) विमला, कासरगोड़

क स्मिंश्चित् दिने भगवान् श्रीकृष्णः महाराजस्य
युधिष्ठिरस्य आस्थानम् आगतवान् । सम्भाषणं
कुर्वन् युधिष्ठिरः भगवन्तं श्रीकृष्णं पृष्ठवान् -

“हे, सर्वज्ञ ! जनाः वदन्ति यत् मयि द्वेषमत्सरादिगुणाः
न सन्ति इति । मम समीपम् आगतः कोऽपि याचकः
अद्यपर्यन्तं रिक्तहस्तेन मया न प्रतिप्रेषितः । एवं सत्यपि
केचन जनाः कर्णः एव मदपेक्षया श्रेष्ठः इति वदन्ति ।
किमर्थम् ?” इति ।

श्रीकृष्णः मन्दहासेन “यदा अवसरः लभ्यते तदा
भवतः सन्देहं निवारयिष्यामि” इति उक्तवान् ।

कानिचन दिनानि गतानि । वर्षाकालः समागतः ।
मासं यावत् महती वृष्टिः आसीत् । तादृशसन्दर्भे कदाचित्
श्रीकृष्णः पाण्डवानां गृहम् आगतवान् ।

पाण्डवाः भक्त्या तस्य स्वागतं कृतवन्तः । श्रीकृष्णः
स्वस्य आगमनस्य उद्देशम् उक्तवान् - “यज्ञकार्याय
शकटमितं शुष्कं काष्ठम् आवश्यकम्” इति ।

पाण्डवानां महती समस्या जाता । यतः वृष्टिकारणतः
सर्वमपि काष्ठम् आर्द्रम् आसीत् । तथापि ते कथश्चित्
कुर्तश्चित् किञ्चित् प्रमाणेन काष्ठं संगृह्य भगवते श्रीकृष्णाय
दत्तवन्तः । प्रतिकूलवातावरणे अपि अस्माकं प्रभोः
अपेक्षां किञ्चित् प्रमाणेन वा पूरयितुं शक्ताः वयम् इति
तृप्तिम् अनुभूतवन्तः ते ।

श्रीकृष्णः ततः कर्णस्य गृहं गतवान् । पुरुषोत्तमं
श्रीकृष्णं दृष्ट्वा कर्णः महता सन्तोषेण तस्य स्वागतं
कृतवान् । कुशलप्रश्रानन्तरं श्रीकृष्णः कर्णम् अपि स्वस्य
अपेक्षाम् उक्तवान् ।

कर्णः सन्तोषेण अङ्गीकृतवान् । श्रीकृष्णम्
उक्तवान् च - “भगवन् । भवान् किञ्चित्
कालं यावत् विश्रान्तिम् अनुभवतु । तावता
अहं काष्ठस्य व्यवस्थां करिष्यामि” इति ।

श्रीकृष्णः तत् अङ्गीकृत्य विश्रान्त्यर्थं तेन
सूचितं स्थानं गत्वा अत्यल्पकाले एव
प्रत्यगतवान् । सः पश्यति - कर्णः शुष्क-
काष्ठस्य राशिमेव सज्जीकृतवान् आसीत् ।
एतादृशे वृष्टिकाले शुष्कं काष्ठं कुतः लभ्यम्
इति श्रीकृष्णः विस्मितः अभवत् । तदा सः
ज्ञातवान् यत् कर्णः काष्ठसम्पादनार्थं स्वस्य
गृहस्य वातायनं, द्वारं, मञ्चं, स्वस्य सिंहासनं
चापि विदीर्णवान् आसीत् !

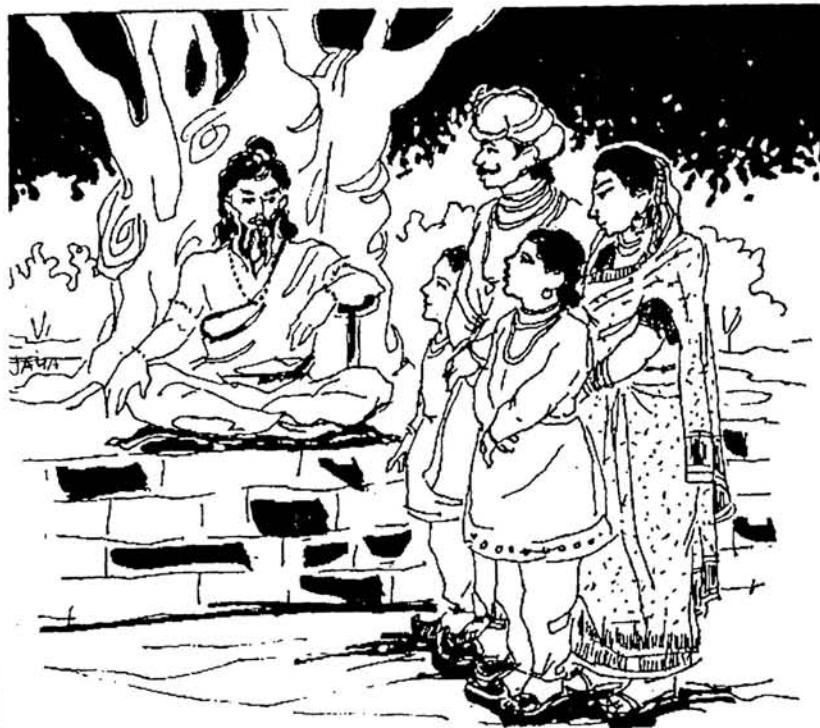
ततः कृष्णः कर्णम् अभिनन्द्य काष्ठम्
अस्वीकृत्य एव ततः युधिष्ठिरस्य भवनं
गतवान् । कृष्णस्य मुखात् प्रवृत्तं सर्वं श्रुत्वा
युधिष्ठिरः लज्जितः अभवत् । सः ज्ञातवान्
यत् जनाः किमर्थं कर्णं श्रेष्ठं मन्यन्ते इति ।

कलाया सम्मानज्ञ

• (सं) गङ्गाराम शर्मा

बाल मोदिनी

(क) स्मिंश्चित् ग्रामे शूरसेनः नाम कक्षन् कलावित् आसीत् । सः विचित्राणि वेषभूषणानि धृत्वा स्वकलायाः प्रदर्शनं करोति स्म । तेन एव जीविकां निर्वहति स्म ।

गच्छता कालेन शूरसेनस्य कलायां जनानाम् अभिरुचिः न्यूना जाता । तेन कलाप्रदर्शनम् आयोजितं चेदपि तत्र केचन एव आगच्छन्ति स्म । एतस्मात् कारणात् स्वस्य परिवारस्य पोषणेऽपि कष्टम् अनुभूतवान् शूरसेनः । गृहे खादितुम् अपि किमपि न भवति स्म ।

अन्ते च अनन्यगतिकतया शूरसेनः तस्य देशस्य महाराजस्य आस्थानं गतवान् । स्वस्य उदरपोषणाय सः महाराजं धनं याचितवान् ।

महाराजः विजयवर्मा परोपकारी, कलाराधकः दानशूरश्च इति प्रसिद्धः आसीत् । सः कलाविदां सम्माननं करोति स्म ।

किन्तु शूरसेनस्य याचनां श्रुत्वा महाराजः विजयवर्मा उक्तवान् - “भिक्षायाचनं सः केवलं करोति, यस्य कर्तुं किमपि कार्यं न भवति, यस्य च सामर्थ्यं वा न भवति । भवान् तु कक्षन् महान् कलावित् । भवतः समीपे कलारूपं अमूल्यं धनम् अस्ति । भिक्षादानेन मया तस्याः कलायाः उपहासः कृतः भविष्यति । भवान् यदि समीचीनतया श्रद्धया च कलाप्रदर्शनं करोति तर्हि अहं भवते पारितोषिकं ददामि” इति ।

महाराजस्य वचनानि श्रुत्वा शूरसेनः लज्या शिरः अवनम्य ततः निर्गतवान्

। गमनसमये सः मनसि एव निश्चितवान् यत् ‘भविष्यत्काले अहं महाराजस्य सम्मुखे अत्यद्वृतं कलाप्रदर्शनं करिष्यामि’ इति । तदनन्तरं शूरसेनः कुत्र गतवान् इति केनापि न ज्ञातम् ।

कानिचन दिनानि अतीतानि । कदाचित् विजयवर्मणः राज्यं प्रति कक्षन् साधुः आगतवान् । सः नगरात् बहिः कस्यचन महावृक्षस्य अधः उपविष्टवान् । सर्वत्र वार्ता प्रसृता यत् ‘अयं साधुः महात्मा अस्ति । अस्मिन् विशिष्टा शक्तिः अस्ति’ इति ।

सर्वे अपि जनाः तं साधुं द्रष्टुम् आगच्छन्ति स्म । सः शान्तमुद्रया मन्दस्मितः सन् आगतान् सर्वान् अपि आशिषा अनुगृह्णाति स्म । ते अपि भक्त्या तस्मै धनकनकादिकम्

अर्पयन्ति स्म ।

एषा वार्ता महाराजस्य विजयवर्मणः अपि श्रुतिपथम् आगता । सः अपि एकस्मिन् दिने स्वपरिवारजनैः सह सहस्रं सुवर्णनाणकानि गृहीत्वा साधोः दर्शनार्थम् आगतवान् ।

महाराजः यदा आगतवान् तदा साधुः ध्यानमग्नः आसीत् । महाराजः तस्य पुरतः सुवर्णनाणकैः पूर्णा स्थालिकां स्थापितवान् । साधुः तानि नाणकानि दृष्टवान् चेदपि अदृष्टवान् इव व्यवहरन् पुनरपि ध्यानमग्नः अभवत् । महाराजस्तु विनयेन दूरे उपविष्टवान् । किञ्चित्कालानन्तरं सः साधोः ध्यानभङ्गं कर्तुम् अनिच्छन् दूरादेव तं नमस्कृत्य राजभवनं प्रतिगतवान् ।

परेद्यवि सः साधुः स्वयमेव महाराजस्य आस्थानम् आगतवान् । महाराजः दूरादेव तं दृष्ट्वा तस्य पादस्पर्शं कर्तुं सिंहासनात् अवतीर्णवान् । तावता साधुः महाराजम्

उक्तवान् - “राजन् ! महात्मनः दर्शनेन भवान् सन्तुष्टः किम् ? तर्हि इदानीं भवान् महां पारितोषिकं दातुम् अर्हति” इति ।

तदा महाराजः शूरसेनम् अभिजानन् आश्चर्येण पृष्ठवान् - “भोः, ह्यः किमर्थं भवान् मया दत्तानि सुवर्णनाणकानि न स्वीकृतवान् ?” इति ।

शूरसेनः उक्तवान् - “प्रभो ! तदा अहं साधोः वेषं धृत्वा उपविष्टवान् आसम् । कलाविदः कर्तव्यम् अस्ति यत् सः वेषभूषणस्यापि सम्माननं कुर्यात् । यदा साधुवेषः धृतः भवति तदा सुवर्णस्य स्वीकरणम् औचित्यं न आवहति । अतः मया न स्वीकृतम्” इति ।

शूरसेनस्य वचनैः सन्तुष्टः महाराजः तस्मै सहस्रं सुवर्णनाणकानि सम्मानपूर्वकं दत्त्वा तं सत्कृतवान् ।

गुरुमत्तः आरुणः

(सं) विवेकानन्द उपाध्यायः

वर्षाकालः । आकाशः मेघाच्छब्दः आसीत् । मुनिः धौम्यः आश्रमे शिष्यान् पाठयन् आसीत् । बहवः शिष्याः तस्य आश्रमे अध्ययनं कुर्वन्तः आसन् । तस्य आश्रमः ग्रामात् बहिः आसीत् । तत्र कृषिकार्यं प्रचलति स्म । शिष्याः वेदाध्ययनं कुर्वन्तः कृषिकार्येऽपि साहाय्यं कुर्वन्ति स्म ।

अकस्मात् मेघाः घनीभूताः अभवन् । महती वृष्टिः अपि आरब्धा । क्षणाभ्यन्तरे एव सर्वमपि जलमयम् अभवत् । धौम्यः चिन्तामग्नः सन् शिष्यान् उक्तवान् - “एतादृशी वृष्टिः पूर्वं न कदापि दृष्टा मया । यदि क्षेत्रस्य जलबन्धः सम्यक् न क्रियते तर्हि निश्चयेन प्रवाहः सर्वं नाशयति । अतः अस्माभिः शीघ्रमेव तत्र गत्वा क्षेत्रस्य स्थितिः द्रष्टव्या” इति ।

गुरोः वचनं श्रुत्वा सर्वे अपि वृष्ट्यां गन्तुम् अनिच्छन्तः एकैकं व्याजं वदन्तः ततः निर्गतवन्तः । अन्ते आरुणः नामकः एकः एव तत्र अवशिष्टः ।

सः तु परिस्थितिम् अवगत्य गुरुम् उक्तवान् -

प्रियबालाः,

‘बालमोदिनी’ विभागः भवताम् एव। एतस्मिन् विभागे प्रकाशनार्थम् उत्तमाः कथाः, महात्मनां वचनानि, महात्मनां जीवनघटनाः इत्यादीन् प्रेषयितुम् अर्हन्ति भवन्तः । लेखने दोषाः सम्भवन्ति इति चिन्तां मा कुर्वन्तु । दोषान् परिष्कृत्य प्रकाशयिष्यामः वयम् । धैर्येण लिखित्वा प्रेषयन्तु ।

(सं.)

‘गुरुवर्य ! आज्ञां ददातु । अहमेव क्षेत्रं गमिष्यामि । तत्र क्षेत्रस्य बन्धं सम्यक् कृत्वा प्रत्यागमिष्यामि’ इति ।

आरुणः वचनं श्रुत्वा गुरुः तस्मै अनुमतिं यच्छन् उक्तवान् - ‘वत्स ! गच्छतु । भवान् एव गच्छतु । जलबन्धं सम्यक् कृत्वा आगच्छतु । प्रायः तत्र परिश्रमः अपि अधिकतया करणीयः स्यात्’ इति ।

गुरोः आज्ञानुसारं त्वरितमेव आरुणिः क्षेत्रं गतवान् । क्षेत्रं सर्वं जलमयम् आसीत् । त्रीहे: सस्यानि सर्वाणि अपि जले निमग्नानि आसन् । क्षेत्रस्य जलबन्धः भग्नः जातः आसीत् । ततः जलं प्रवाहरूपेण निर्गच्छति स्म । आरुणिः तत् दृष्ट्वा मृत्तिकया प्रवाहम् अवरोद्धुं प्रयत्नं कृतवान् । बहुधा प्रयत्नः कृतः चेदपि बन्धः दृढतया न स्थितः एव । किङ्कर्तव्यतामूढः सन् सः क्षणकालं यावत् स्थितवान् ।

तदा पुनः गुरोः वचनं स्मृतवान् यत् ‘क्षेत्रस्य बन्धं सम्यक् कृत्वा आगच्छतु’

इति । इटिति तस्य मनसि एकः उपायः स्फुरितः । ‘यत्र बन्धः भग्नः अस्ति तत्रैव अवरोधरूपेण अहमेव शयनं करोमि चेत् प्रवाहः स्थगितः भवेत्’ इति । एवं चिन्तयन् सः यतः जलं बहिः निर्गच्छति तस्मिन् स्थाने आत्मनः शरीरमेव संस्थाप्य शयनं कृतवान् ।

परेद्यवि वृष्टिः अपि स्थगिता । गुरुः सर्वान् अपि शिष्यान् पाठार्थम् आहूतवन् । किन्तु तेषु आरुणिः न आसीत् एव । कश्चन शिष्यः ‘हा: सायङ्काले क्षेत्रस्य दिशि गच्छन् आसीत् आरुणिः’ इति उक्तवान् । तदा गुरुः ह्यस्तनं विषयं स्मृतवान् ।

शिष्यस्य कथनानुक्षणं गुरुः किमपि अनुकृत्वा साक्षात्

क्षेत्रं प्रति गतवान् । तेन सह अन्ये अपि शिष्याः गतवन्तः ।

क्षेत्रे सर्वत्र गुरुः आरुणिम् अन्विष्टवान् । किन्तु कुत्रापि सः न दृष्टः । अन्ततो गत्वा यत्र क्षेत्रस्य बन्धः भग्नः जातः आसीत् तत्र आगतवन्तः । तत्र शयानम्

आरुणिं दृष्टवन्तः । तस्य शरीरं शैत्येन काष्ठमिव निश्चलं जातम् आसीत् । शरीरं सर्वं मृत्तिकया लिप्तम् आसीत् ।

आरुणः अवस्थां दृष्ट्वा गुरोः नेत्राभ्याम् अश्रूणि आगतानि । सः शिष्यम् उत्थाप्य दृढम् आलिङ्गितवान् । आश्रमं नीत्वा तस्य शैत्योपचारं कृतवान् । सन्तोषेण “भवान् सर्वशास्त्रेषु पारद्धतः भवतु । उद्दालं भित्वा आगतवान् इति कारणतः भवतः नाम उद्दालकः इति भवतु” इति आशीर्वादं कृतवान् ।

मण्डुकराटन किमर्थम्?

• (सं) रामचन्द्र भट्टः

क श्वन ग्रामः ।

तत्र कश्चन शुभ्रः

तडागः आसीत् ।

तस्मिन् तडागे बहवः

मण्डुकाः निवसन्ति

स्म । कश्चन बृहत्

मण्डुकः तेषां महाराजः

आसीत् ।

तदा भारते

आद्ग्लजनानां शासनम्

आसीत् । सर्वेषाम् अपि

आद्ग्लभाषायाः विषये

महान् व्यामोहः ।

मण्डुकराजस्य अपि

आद्ग्लभाषाव्यामोहः जातः । तया भाषया एव

व्यवहरणीयं, शासनं च करणीयम् इति तस्य महती

इच्छा आसीत् । तदर्थं भाषाध्ययनं करणीयं खलु !

तडागस्य समीपे एव कस्यचित् आद्ग्लाधिकारिणः

गृहम् आसीत् । तस्य पत्नी प्रतिदिनं ततः एव जलं नयति

स्म । मण्डुकराजः तया सह तस्याः गृहं गत्वा

भाषाध्ययनं करणीयम् इति चिन्तितवान् ।

एकस्मिन् दिने सा यदा जलं नेतुं तडागम् आगतवती,

तदा मण्डुकराजः जलेन सह तस्याः कलशं प्रविश्य

अधिकारिणः गृहं प्राप्तवान् । गृहे द्वारस्य कोणे स्थित्वा

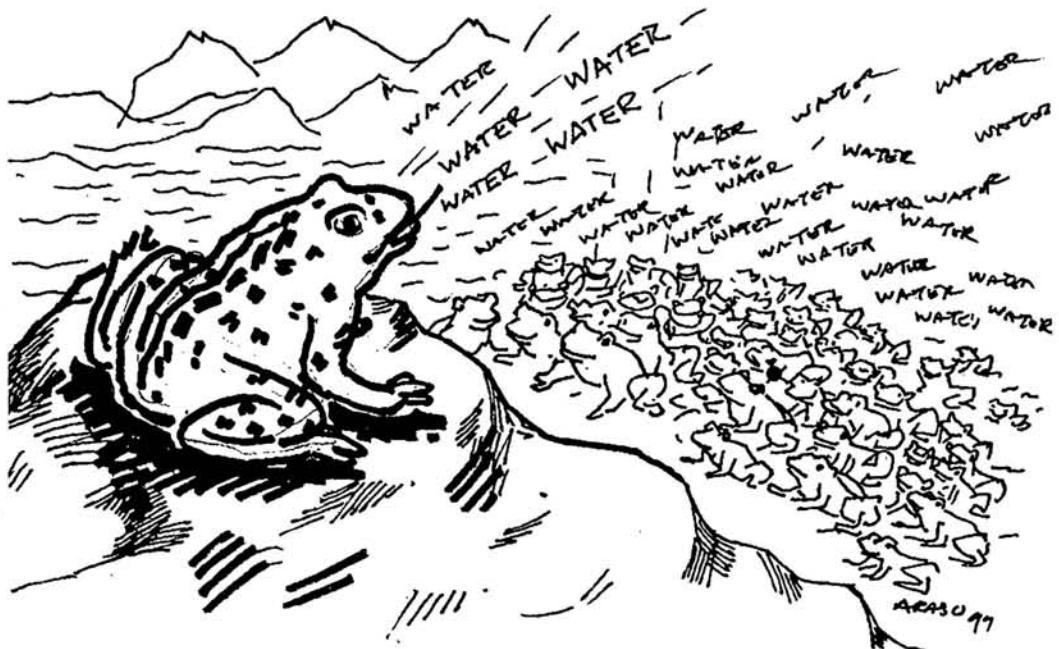
गृहजनानां सम्भाषणं शृण्वन् आद्ग्ल-भाषाध्ययनम्

आरब्धवान् सः ।

त्रयः मासाः अतीताः । महता कष्टेन मण्डुकराजः

'वाटर्' इति एकं शब्दं ज्ञातवान् । तेन एव सनुष्टः सः

महता गर्वेण ततः प्रस्थाय तडागम् आगतवान् ।

यदा सः तडागम् आगतवान्, तदा वृष्टिकालः आरब्धः आसीत् । सर्वेषां मण्डुकानां गृहाणि जलेन आवृतानि आसन् । ते सर्वे अपि तीरे स्थितवन्तः आसन् । आद्ग्लभाषाध्ययनं समाप्य आगतवन्तं महाराजं दृष्ट्वा सर्वे अपि तं नमस्कृतवन्तः । तेषु एव कश्चन ज्येष्ठः मण्डुकः - 'महाप्रभो ! वृष्टे : कारणतः अस्माकं गृहाणि जलावृतानि सन्ति । तस्मात् वयं सर्वे निर्गतिकाः स्मः' इति निवेदितवान् ।

तत् ज्ञात्वा मण्डुकराजः जलावृतं तडागं च दृष्ट्वा 'वाटर् वाटर्' इति रोदनम् आरब्धवान् । अन्ये अपि महाराजस्य रोदनं दृष्ट्वा 'वाटर् वाटर्' इति रोदनम् आरब्धवन्तः ।

ततः प्रभृति वृष्टिकाले यदा सर्वं जलावृतं भवति तदा मण्डुकाः आगत्य 'वाटर् वाटर्' इति रोदनस्य आरम्भं कुर्वन्ति ।

